

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

HUDUDIIY MAJMUALARNING
NAZARIY ASOSLARI
fanidan ma'ruza matni

Termiz 2013 y.

Tuzuvchi: geografiya kafedrası
o`qituvchi X. Niyozov

Ma'sul muharrir: g.f.n., dots. Q. Allanov

Taqrizchi: g.f.n. H. Abdunazarov

200__ yil __-avguts kuni Tabiiyot-geografiya fakulteti ilmiy kengashining 1-sonli yig`ilishida tasdiqlangan.

Fakultet dekani

dots. B. Xoliqnazarov

200__ yil __-avguts kuni geografiya kafedrasining 1-sonli yig`ilishida muxokama qilingan va foydalanishga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

g.f.n. H. Abdunazarov

SO‘Z BOSHI

Tarixda biror hodisa tasodifan sodir bo‘lmaganidek, bu hodisalarning aynan qaerda yuzaga kelganligi ham aslo tasodif emas. Binobarin, turli xil voqelik va hodisalarning hududiy jihatlari va qonuniyatlari, sabab-oqibat birligini o‘rganish katta ahamiyatga ega.

«Daraxt bir joyda ko‘karadi»-deyishadi. Bu xaq ga, Chunki daraxtni istagan joyga o‘tkazish, ko‘chirib turish hamma vaqt ham yaxshi natija bermasligi aniq. qolaversa, joyning –hududning o‘zi ham to‘g‘ri kelgan narsani qabul qilavermaydi. Demak, daraxt ham xohlashi kerak, joy ham qarshilik qilmasligi lozim.

hozirgi vaqtda shahar va qishloqlarda bozor, tijorat do‘konlari, turli xil xizmat ko‘rsatish shaxobchalarining soni ko‘payib bormoqda. Ammo ularning barchasi ham samarali faoliyat ko‘rsatmayati. Buning sababi-qisman shu korxonaning noto‘g‘ri joylashtirilganida bo‘lishi mumkin. Zero, qulay sharoitda va iqtisodiy geografik qrinda joylashgan korxona, shahar va mamlakatlar taraqqiyoti ancha tez kechmoqda. Bunga jahon milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishidagi hududiy notekisliklar misol bo‘la oladi. Shu nuqtai nazardan iqtisodiyotning davrlar davomida bir xil rivojlanmaganligi ayni vaqtda uning makon doirasida ham turli darajada bo‘lishi ob‘ektiv qonuniyatdir.

Ushbu kitobchada ishlab chiqarish kuchlari-sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, aholi va aholiga xizmat ko‘rsatish tarmoqlarini joylashtirish to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Bundan asosiy maqsad u yoki bu hodisaning tabiiy holda joylanishi emas, balki uni ongli ravishda joylashtirish, yana to‘g‘rirog‘i hududiy tashkil qilish masalalarini o‘rganishdan iboratdir.

Darhaqiqat, barcha tabiiy komponentlar: turoq, ob-havo, iqlim sharoiti, qsimlik yoki hayvonot dunyosini hech kim joylashtirmagan, ular aksincha, ma'lum tabiiy-geografik qonuniyatlar asosida joylashgan. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotda esa kqgina voqelik va hodisalar muayyan maqsadni ko'zlab joylashtiriladi, hududiy tashkil etiladi. hududiy tashkil qilish esa tizim-tarkib qoidasiga muvofiq aloqadorlikni, tartibni va boshqaruvni nazarda tutadi.

Albatta, ishlab chiqarish tarmoqlarini va ishlab chiqarish kuchlarining «egasi», bo'lgan aholini joylanish xususiyatlari biroz bo'lsada o'zaro farq qiladi. Jumladan, sanoat, qishloq xo'jaligi yoki transort tarmoqlarini joylashtirishda eng avvalo ularning texnik-iqtisodiy asoslarini bilish kerak. Chunki, ishlab chiqarish tarmoq va korxonalarning xom-ashyo, er maydoni, yoqilg'i-energetika, ishchi kuchi, suv va boshqa sharoitlarga bo'lgan talabi bir o'il emas. qolaversa, ularning «ilmtalabligi», ekologik oqibatlar va bozor manfaatlariga moslanuvchanligi ham turlicha. Shuning uchun ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda barcha omil va sharoitlar e'tiborga olinadi.

Ammo, ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy jihatlarinigina hisobga olish etarli emas. Bu jihatlar yoki xususiyatlar joyning imkoniyat va sharoitlariga ham muvofiq kelishi kerak. Chunki, har bir joyning o'ziga xos va o'ziga mos funktsiyasi, vazifasi mavjud va, bu omil bilan ham hisoblashmaslik ko'zlagan iqtisodiy natijalarni bermaydi.

Aholiining joylanishi ko'roq ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi, uning yashashi uchun lozim bo'lgan shart –sharoitlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Biroq, shu bilan birga, uning o'z-o'zini

tashkil qilish va boshqarish xususiyatlari ham bor. Aholii joylashuviga qarab esa aholiga xizmat ko'rsatish sohalari hududiy tashkil qilinadi.

Mazkur ishda V-341800 «Mintaqaviy iqtisodiyot» yo'nalishining o'quv rejasidan kelib chiqqan holda «Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish» fani bo'yicha asosiy mavzularning qisqacha matni berilgan. Umuman, bu fanga 28 soat ma'ruza rejalashtirilgan, ularning bayoni bu ishda 14 mavzu (ya'ni har biriga 2 soatdan) doirasida keltirilgan. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, ushbu fan bo'yicha o'zbek tilida o'quv darsligi va qo'llanmalarning yqqiligi tufayli ishda ayrim kamchilik va nuqsonlar bo'lishi mumkin. Binobarin, mazkur ma'ruza matni keyinchalik yanada takomillashtirib, uni o'quv qo'llanma va darslik darajasiga etkazish borasidagi foydali fikr va mulohazalar, taklif va maslahatlaringizga muhtojmiz. Ma'ruza matniga taqriz bergan va uni qayllab-quvvatlagan iqtisod fanlari doktorlari, professorlar E.A. Ahmedov va T.M.Ahmedovlarga, shuningdek, mahsul muxarrir–dotsent R.Y. Maxamadaliyevga muallif o'z minnatdorchiligini bildiradi.

Tayanch iboralar

Ishlab chiqarish, ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish, aglomeratsiya samaradorligi, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, hamkorlik, kombinatlash, hududiy tarkib va tizim, hududiy mehnat taqsimoti, hududiy ishlab chiqarish majmualari, energiya ishlab chiqarish tsikllari, joylashtirish omillari, mintaqaviy iqtisodiyot, mintaqaviy siyosat, milliy iqtisodiyot, erkin iqtisodiy mintaqalar, infrastruktura, bozor iqtisodiyoti, raqobat muhiti, iqtisodiy makon, sanoat tuguni, transport tuguni, qishiq qutb

va markazlari, iqtisodiy rayonlashtirish, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, mehnat bozori va x.k.

1-ma'ruza. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.

Reja

1. Ishlab chiqarish kuchlari xaqida tushuncha.
2. Joylashtirish va uning amalga oshirilishi.
3. Hududiy tashkil qilishning mohiyati.
4. Hududiy tashkil qilish va boshqarish.

Ishlab chiqarish kuchlari ishlab chiqarish vositalari (asbob-uskunalar, xom-ashyo va x.k.) sanoat va qishloq xo'jaligi hamda mehnat resurslarini o'z ichiga oladi. Odatda, ishlab chiqarish asosan sanoat, qishloq xo'jaligi, transport kabi makroiqtisodiy sohalardan tashkil topadi. Ammo ularning barchasini harakatga keltiruvchi ishchi kuchi, ya'ni inson hisoblanadi. Binobarin, aholi ijtimoiy ishlab chiqarishdek murakkab jarayonning markazidan qrin oladi. Buni biz demotsentrik prinsip deb yuritishimiz mumkin.

Shu bilan birga ta'kidlash joizki, umuman aholi ishchi kuchi emas va u faqat iqtisodiy tushuncha sanalmaydi. Afsuski, ilgari aholi asosan bosh ishlab chiqaruvchi kuch sifatida baholanardi. Vaholanki, bizning sharoitimizda, hozirgi demografik vaziyatda faqat 48-50 foiz aholi mehnatga layoqatli yoshlardir, xolos.

Ijtimoiy ishlab chiqarish tizimi eng avvalo uch tarkibiy qismdan iborat. Bu ham bo'lsa, bevosita ishlab chiqarish, taqsimot va iste'moldir. Bularning barchasi, albatta, ishchi kuchisiz bo'lmaydi. Ayni paytda ishlab

chiqarilgan mahsulot bilan uni iste'mol qilish o'rtasidagi aloqadorlikni amalga oshirishda transportning ahamiyati katta. Shu sababli uni ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining «qon tomiri» yoki harakatga keltiruvchi omili darajasida qarash to'g'riroq bo'ladi.

Demak, ishlab chiqarish kuchlari keng va murakkab iqtisodiy tushuncha, uning tarkibi ishlab chiqarishning ob'ekti bilan sub'ekti, ya'ni ishchi kuchidan tashkil topadi. Aholining ishtiroki qisman, mehnat resursi doirasida kuzatiladi. Umuman aholi esa, u ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha hisoblanib, ishlab chiqarish jarayonining qoq o'rtasidan joy oladi. Sababi-aholi (mehnat resurslari) moddiy va mahnaviy boyliklarning yaratuvchisi va ayni paytda ularning iste'molchisi hamdir. Biroq, ishlab chiqaruvchilar ozroq, iste'mol qiluvchilar esa barcha aholidan (uning yosh va jinsidan qat'iy nazar) iborat.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.Karimov o'tish davrining (ya'ni uning «o'zbek modeli»)ni 5 ta asosiy tamoyilini ishlab chiqqan va ular hozirgi kunda bosqichma-bosqich hayotga tatbiq qilinmoqda. Shulardan biri ishlab chiqarishning ijtimoiy maqsadlarga qaratilishidir. Bu printsip eng avvalo iqtisodiyot tizimida xalq iste'mol mollarini qay darajada ishlab chiqarish bilan belgilanadi.

Iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda «joylashtirish» tushunchasi juda ko'p ishlatiladi. Tarmoq yoki sohaviy iqtisodiyotida ko'proq «rivojlanish», taraqqiyot, o'zgarish kabilar tilga olinadi. Shu qrinda qayd qilmoq lozimki, joylashtirish geografiyaning boshqa tarmoqlari, masalan, tabiiy geografiya uchun muhim emas, Chunki iqlim, er usti tuzilishi, tuproq, qsimlik yoki hayvonot dunyosi joylashtirilmagan,

ularning hududiy xususiyatlari boshqa omil va qonuniyatlar bilan ifodalanadi.

Umuman rivojlanishning, har qanday hodisa yoki voqelikning ajralmas, bir paytning o'zida (permanent) sodir bo'ladigan xususiyati yoki jihati mavjud. U ham bo'lsa joylanishidir. Zero, u yoki bu voqelik ma'lum vaqtda va aniq joyda yuzaga keladi-ki, biz bu erda zamon va makon birligining guvoo'i bo'lamiz. Shundan kelib chiqqan holda ehtirol etish mumkinki, rivojlanish va joylanish bir borliqning, hodisaning ikki tomonidir yoki boshqacha qilib aytganda, joylanish rivojlanishning hududdagi, makondagi inhikosidir. Binobarin, iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda ushbu tushunchalarning bir joyda, qo'shaloq ishlatilishi an'ana bo'lib qolgan (masalan: paxtachilikning rivojlanishi va joylanishi, qora metallurgiya sanoatining rivojlanishi va joylanishi, temir yo'l transportining rivojlanishi va joylanishi va h.k.).

Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, joylanish va ayniqsa joylashtirish barcha hodisa yoki voqeliklarga tegishli emas. Misol uchun, okeanda baliqni, er ostida qazilma boyliklarni, atmosferada bulutlarni hech kim joylashtirmagan. Demak, joylashtirish deganda, uning kimdir (sub'ekt) tomonidan amalga oshirilganligi nazarda tutilganligi sababli baliq yoki kqmirning geografiyasini boshqacha izohlash kerak. Shu bois, geografiya faqat joylashuvigina emas, balki u hodisa va voqeliklarning hududiy tarkibi va tizimi, bir joyning ikkinchi joydan farqini o'rganadi.

Iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish umumiy tushuncha, ob'ekt hisoblanadi. Hatto mintaqaviy iqtisodiyotni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqidagi fan sifatida ta'riflaydilar. qolaversa, sobiq Ittifoq davridagi iqtisodiyot

universitetlarining iqtisodiy geografiya kafedralarini nomlari avval ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga, undan keyin esa mintaqaviy iqtisodiyotga o'zgartirildi.

Mazkur fanlarda «ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish» bilan bir qatorda «ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish» tushunchasi qullaniladi. Chindan ham bu ikki tushuncha bir-biriga juda o'xshash. Ayniqsa, «joylashtirish» hududiy tashkil qilishga yaqin, Chunki bu ma'lum bir sub'ekt (shaxs, davlat) tomonidan amalga oshiriladi.

Hududiy tashkil qilish joylashtirish, joylanishning yuqori, mukammal shaklidir. Uning eng muhim xususiyati boshqaruv, nazorat (monitoring)-da o'z ifodasini topadi. Shu sababli hududiy tashkil qilish umumiy ahamiyatga ega bo'lgan tizim yoki tizim-tarkib g'oyasiga asoslanadi.

Ma'lumki, har qanday tizimga, asosan murakkab tizimlarga quyidagilar xos:

- Ikki va undan ortiq element va qismlardan iborat bo'lish;
- Ichki va tashqi, tik va gorizontaal aloqalar;
- Ko'p bosqichlik, ierarxialik;
- Mustaqil amal qilish, faoliyat ko'rsatish;
- Tartib va tarkiblilik;
- Boshqaruvchanlik va h. k.

Aynan ana shu jihatlarga ko'ra hududiy tashkil qilish joylashtirishga nisbatan ma'qulroq, afzalroq va amaliyroqdir. Masalan, talabalarning o'z hoxishlaricha sinfda qtirishlari yoki yangi uyga mebel va boshqa jihozlarni tartibsiz qrinlashtirish, bu tub mohiyati bilan joylashtirish yoki hududiy tashkil qilish emas; bu jarayonni qqituvchi yoki uy bekasi boshqaradi.

Boshqarish hamma vaqt tartibni, tashkil qilishni, ma'lum maqsadga qaratilishni nazarda tutadi. Binobarin, qituvchi o'z darsini samarali o'tkazish maqsadida sinfni tashkil qiladi. Aniqrog'i talabalar qitirishini, ya'ni kim-kim bilan va qaerda joylashashini sinfda tartibga soladi, boshqaradi, nazorat qilib boradi. Xuddi shunday, uy bekasi ham yangi uyga keltirilgan jihozlarni hududiy tashkil qiladi, tartibli joylashtiradi.

Yuqoridagi misollar qulayroq bo'lishi uchun ular soddaroq tarzda, kichik hududlar darajasida keltirildi. Bu qinda aytish mumkinki, eng avvalo ana shu kichik hududda yirik masshtabli tadqiqotlarni o'tkazish, «mikroiqtisodiyotni» chuqur o'rganib, sqngra katta hududlarga o'tish kerak. Zero: «kichik kalit katta eshikni ochadi», deyishadi; kichikda kattani, kattada kichikni ko'ra bilish muhimdir.

Hududiy tashkil qilishda hudud o'zgarmas (knstanta), bazis bo'lib xizmat qiladi; turli ob'ektlar –sanoat korxonalari, qishloq xo'jalik ekinlari, aholi va o'k. o'zlarining xususiyatlariga qarab ma'lum hududda joylashtiriladi. Bu erda, hududda joylashtiriladi deyish mumkin, ammo hududiy joylashtirish uncha to'g'ri emas, Chunki har qanday joylashtirish o'z-o'zidan ma'lumki hududiydir (to'g'ri, kamdan-kam hollarda, masalan avtobuslar qatnovini yoki dars jadvalini muayyan vaqt va soatlarda joylashtirish, taqsimlash mumkin).

Ayni paytda «hududni tashkil qilish» tushunchasi ham mavjud. U ko'proq rayon planirovkasida, sotsiologiyada yirik va o'rta masshtabli tadqiqotlarda qllaniladi. Bu erda joylashtiriladigan ob'ektning emas, balki hududning xususiyati, imkoniyati («dili, tili, nafasi») hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda, nimani qaerda joylashtirish emas, qaerda nimani joylashtirish nazarda tutiladi. Umuman orlganda esa hududiy

tashkil qilish bilan hududni tashkil qilishni o'zaro muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirish qulay va yaxshi samara beradi.

Hududiy tashkil qilish hududiy tarkib (struktura), hududiy tizim (sistema), iqtisodiy rayon tushunchalari bilan chambarchas bog'liq va ular mintaqaviy iqtisodiyot hamda iqtisodiy geografiyaning o'zak tushunchalarini tashkil qiladi.

Har qanday sistemaning ikki jihati, ya'ni uning xususiyligi va hududiyligi borligidek, ishlab chiqarishni tashkil qilish ham ijtimoiy hamda hududiy shakllardan iborat. Ijtimoiy tashkil qilish ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya va kombinatlashuvdan iborat bo'lsa, hududiy tashkil qilishda sanoat markazi va tugunlari, sanoat parklari, texnopolislar, hududiy ishlab chiqarish majmualari mavjud. Ijtimoiy va hududiy shakllar turli xo'jalik tarmoqlarida har xil. Shuning uchun ularga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar.

1. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari nima?
2. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha ekanligini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish va joylashtirish o'rtasida qanday o'xshashlik va farqlar mavjud?
4. Sistema (tizim) g'oyasining mohiyati va uning hududiy tashkil qilishda qo'llanishi nimada o'z ifodasini topadi?

2-ma'ruza . Bozor munosabatlariga o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish xususiyatlari

Reja

1. Bozor iqtisodiyotining mohiyati.
2. Bozor munosabatlarining shakllanishi.
3. Yangi sharoitda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.
4. Bozor iqtisodiyoti va davlat.

Bozor munosabatlari, «bozor» garchi sharqona mazmunga ega bo'lsada, uning hozirgi mohiyati butunlay boshqacha. To'g'ri, bozorlar (bizning an'anaviy tushunchamizga ko'ra) dastavval sharqda vujudga kelgan. Keyinchalik u O'rta Osiyo va Yaqin sharq, sinqra O'rta dengiz, u orqali Pireney yarim oroliga- Ispaniya va Portugaliyaga qtgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin «bozor» so'zi Atlantika okeanidan qtib, Janubiy va Markaziy Amerikaga borib etdi. Ana shunday evolyutsiya va geografiyaga ega bo'lgan bozor o'zimizga yangi ma'no kasb etgan holda «qaytib keldi».

Qadim-qadimda ham xalqlarimiz bozorni pul, pul muomalasi bilan uyg'unlashtirishgan. Darhaqiqat, hozirgi kunda bozor, bozor munosabatlari bu pul demakdir. Ammo bugungi sharoitda pul doimo harakatda, muomalada bo'lishi, qo'shimcha qiymat yaratishi, aylanishi kerak («pul pulni topadi», deyishadi).

Demak, pul harakatda bo'lishi shart. Bundan bozor munosabatlarining yana bir xususiyati kelib chiqadi, ya'ni vaqt. Bozor sharoitida vaqtning iqtisodiy qiymati nihoyatda oshadi, davr zichlashadi,

intensivlashadi, Chunki «vaqting ketdi, naqding ketdi», deb bejiz aytishmagan.

Bozor munosabatlariga allaqachon qtgan, bu borada boy tajribalarga ega bo'lgan rivojlangan mamlakatlarda vaqtdan samarali foydalanishga katta e'tibor berilmoqda. Yirik korxona yoki korporatsiyalar, firmalar o'zaro iqtisodiy aloqalarida, «oldi-berdi» munosabatlarida sqralgan, buyurilgan narsani-ayni o'z vaqtida (just in time) etkazib berish printsiptiga rioya qilishadi. Bu har ikkala tomon uchun ham ahamiyatli hisoblanadi.

Mazkur printsiptni amalga oshirilishi ishlab chiqarishni joylashtirish va tashkil qilishga ham ma'lum darajada ta'sir qiladi. Masalan, buyurilgan narsani o'z vaqtida va faqat kerakli miqdorda etkazib berilishi katta-katta omborxonalarni zarursiz qilib qqyadi, transport tizimi va omiliga o'zgartirish kiritadi.

Rivojlangan mamlakatlarda asta-sekin mehnatni ko'p talab qiluvchi, bevosita tabiiy boyliklarni qayta ishlovchi, ekologik jihatdan xavfli korxonalar, turli tahmirlovchi zavodlar ikkinchi (ko'pincha yangi industrial mamlakatlarga), ulardan esa uchinchi darajali mamlakatlarga ko'chmoqda. Arzon ishchi kuchining borligi an'anaviy sanoat tarmoqlarini o'ziga jalb qilmoqda, rivojlangan («postindustrial») mamlakatlarning iqtisodiyoti esa asosan xizmat ko'rsatish, jumladan turizm iqtisodiyotiga, moliya funktsiyalari, qimmatbaho qog'ozlar va pul bozori kabi yangi omillarga tayanmoqda.

Bozor iqtisodiyotining eng muhim xususiyati talab va taklif, iste'mol va ishlab chiqarish munosabatlaridir. Vaholanki, avvalgi «sotsialistik planlashtirish» sharoitida bu printsipt aksincha edi. Binobarin, hozirgi

kunda talab, iste'mol taklif va ishlab chiqarishga ko'ra ildamroq, oldinda boradi va bu iqtisodiy rivojlanishni harakatga keltiradi.

Aynan ana shunday sharoitda ishlab chiqarishni ijtimoiy va hududiy tashkil qilish mutlaqo o'zgaradi. Ma'lumki, ilgari mahsulotlarning turi oz, talab ham cheklangan edi. Ishlab chiqariladigan mahsulot muayyan bir andozada (standartda) ko'plab, konveyr usulida yaratilardi. Bu usul jahon miqyosida amerikalik sanoatchi G.Ford nomi bilan «fordizm» deb yuritiladi. U XX asr o'rtalarida «Ford» (T) markali avtomobillarni ko'plab ishlab chiqib, jahon bozorini monopoliya tarzida egallagan edi.

G.Ford aytgan ekan: «Men sizga istagan rangli avtomobil sotishim mumkin. Faqat bitta shartim bor-bu mashina albatta qora rangda bo'lishi kerak». Bundan ayonki, Ford firmasi konveyr usulida faqat bir rangli, ya'ni qora mashinalar ishlab chiqargan.

Hozirgi kunda vaziyat butunlay boshqacha: iste'mol mollariga talab xususiy lashmoqda (individuallashmoqda) va bu talab vaqt davomida tez-tez o'zgarib turmoqda. Shu bois, endiga sharoitda yoppasiga konveyr usulida bir tur va ko'rinishdagi mahsulot keraksiz bo'lib qoldi. Bunday holat jahon adabiyotida «postfordizm» deb yuritilmoqda.

Shunday qilib, avvallari «miqdor», «miqyos» iqtisodi bo'lsa, bugungi kunda «sifat», «har xillik» iqtisodi oldinga chiqmoqda. Demak, xo'jalik tizimini, majmuasini turli yo'nalishlar bilan boyitish, diversifikatsiya jarayonini rivojlantirganlar yutadi. Faqat bir turdagi mahsulotni ko'plab miqdorda ishlab chiqarganlarning bozori «kasod» bo'lmoqda.

Biz yuqorida bozor munosabatlariga xos xususiyatlardan pul, vaqt, talab va taklif to'g'risida aytib qtdik. Lekin bularning barchasi ham bozor

iqtisodiyotining tub mohiyatini to'raligicha ifodalamaydi. Sabab- bu erda raqobat, raqobat muhiti etishmayapti. Mahsulot arzon, sifatli, ko'rimli,. xaridorgir bo'lishi uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobat zarur. Biroq, bu raqobat erkin, sog'lom, madaniy bo'lishi talab etiladi.

Raqobat uchun mulkchilik turli shaklda bo'lishi, erkin va ochiq iqtisodiyot yuritish lozim. Binobarin, o'tish davrida xususiyalashtirish va nodavlat sektorini rivojlantirishga ahamiyat beriladi. Bu davrda eng avval savdo, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari, qishloq xo'jaligi, engil va oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati osonroq «nodavlatlashadi». Shuning uchun bo'lsa kerak, hozirgi vaqtda ko'proq tog'-kon, yoqilg'i-energetika sanoat tarmoqlariga ixtisoslashgan viloyatlarda (Navoiy, qashqadaryo, Toshkent) xususiylashtirish darajasi past. Ayni chog'da agrosanoat majmui rivojlangan hududlarda (Sirdaryo, Xorazm, Namangan va o'k.), bu jarayon tezlik bilan amalga oshmoqda.

Mulkchilikning turli shakllariga keng yo'l ochish, iqtisodiy islootlarni chuqurlashtirish maqsadida davlat antimonopol, ya'ni monopoliyaga qarshi siyosat olib boradi. Shu bilan birga u ilgariidek ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishni qat'iy rejalashtirmaydi (Chunki, endi barcha mulk uniki emas), balki tartibga solib boradi. Ammo bu tizimga bosqichma-bosqich qtib boriladi, zero buning uchun moddiy, mahnaviy, huquqiy shart-sharoitlar muhayyo bo'lishi shart.

O'tish davri printsiplaridan birida davlatning asosiy islootchi, tashkilotchi kuch sifatida saqlanib qolishi qayd etilgan. Darhaqiqat, davlatning bunday vazifasi qolaveradi, faqat uning amalga oshirilish yo'llari biroz o'zgaradi. Davlat o'z tasarrufida bo'lgan sohalarga bevosita,

qolganlariga esa bilvosita, ya'ni moliya-kredit, solig', narx-navo siyosati orqali ta'sir qiladi. Demak, «joylashtirish», «hududiy tashkil qilish» tushunchalarining qat'iyligi ancha yqqoladi, Chunki endi hamma korxonalarni ham davlat rejalashtirmaydi. Binobarin, hozirgi sharoitda joylashtirish, hududiy tashkil qilishning «egasi», sub'ekti nafaqat davlat, balki alohida jismoniy shaxs, oila, jamoa, kichik va o'rta tadbirkorlar hisoblanadi.

O'tish davrida rivojlanayotgan mamalakatlarda erkin iqtisodiy mintaqalarni (EIM) yaratishga katta e'tibor beriladi. Ularning ham shakli va turi ko'p; EIMlar bevosita sanoat ishlab chiqarishiga, eksport-import jarayoniga, xizmat ko'rsatish, savdo-sotiqqa (ofshor) ixtisoslashgan bo'lishi mumkin.

EIM-larni tashkil qilishda avvalambor qulay iqtisodiy geografik qin, infrastruktura tizimi, transportning rivojlanganligi hamda solig', bojxona sohasidagi engilliklar, imtiyozlar talab etiladi. O'z navbatida yaratilgan EIM-lar milliy va mintaqaviy iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatadi, ishlab chiqarishni joylashtirishga, hududlar rivojlanishini jonlantirishga ko'mak beradi, yangi texnologiyalarni kiritishda nihoyatda ahamiyatli bo'ladi.

O'tish davrida ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishda chet el sarmoyalarini, firmalarni jalb etish ham muhim. Buning uchun qulay investitsiya muhiti yaratilishi, xorijiy investorlarni qiziqtiruvchi shart-sharoitlar muxayyo bo'lishi zarur. Ikkala tomon uchun manfaatli bo'lgan qo'shma korxonalarni qurish esa mintaq va milliy iqtisodiyotni mustaqamlashda, jahon bozoriga chiqishda katta ahamiyatga ega.

Mavjud jahon tajribasi ko'rsatadiki, o'tish davrida engil, xususan tqqimachilik sanoatini ustuvor darajada rivojlantirish yaxshi natija beradi.

Sababi-ushbu sanoat korxonasini qurishda, asbob-uskunalar uchun katta mablag' talab qilinmaydi, mahsuloti esa barchaga va hamma vaqt kerak, pul oboroti (aylanishi) esa tez kechadi. Biroq shunday bo'lsada tqqimachilik sanoatiga urg'u berish asosida barqaror iqtisodiyotni shakllantirish ancha vaqtni o'z ichiga oladi. Shuning uchun, bunday an'anaviy yo'lni evolyutsion yo'l deb atash mumkin.

Shu bilan birga mashinasozlik sanoatini ham o'tish davri iqtisodiyotini shakllantirishda ahamiyati katta. Bu, garchi «revolyutsion» yo'l bo'lsada, u biroz tavakkalli va kafolatsizdir. Uning muvaffaqiyati uchun tegishli shart-sharoit, qulay raqobat makoni bo'lishi zarur.

O'tish davrida ko'pchilik hollarda «kichik» daraja ma'qul: kichik korxona, kichik tadbirkor, kichik shahar va o'.k. Chindan ham kichik korxonalar harakatchan, ixcham, kasod bo'lgan tarzda ularning yo'nalishini (ixtisoslashuvini) osonlikcha o'zgartirish mumkin; bunday korxonalarni boshqarish ham oson. Biroq, kichik korxonalar mahsuloti asosan mahalliy bozorni to'ldiradi, to'yintiradi, ularni mintaqaviy va xalqaro bozolaridagi raqobatbardoshligi pastroq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, keyinchalik, xo'jalik tarmog'ining xususiyatidan kelib chiqqan holda, kattaroq korxona va tashkilotlarni qurish ham maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, yirik korxonalarda hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini amaliyotga tatbiq qilish imkoniyatlari kengroq. qolaversa, mamlakat milliy iqtisodiyotini, qudratini behisob mayda korxonalar emas, balki zamonaviy yirik korxona va korporatsiyalar belgilaydi.

Ma'ruzamizning yakunida yana bir holatni ta'kidlashimiz joiz. Bu ham bo'lsa, o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va

rivojlanshtirishdagi hududiy tafovutlarni saqlab qolinishi va o'atto kuchayishidir. Chunki, raqobat faqat mulk egalari, xo'jalik tarmoqlari o'rtasidagina emas, balki hududlar orasida ham mavjud bo'ladi (ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida). Shuningdek, bu davrda hududlar xo'jaligining individuallashuvi, mustaqilligining kuchayishi natijasida rayonlararo iqtisodiy integratsiya jarayonlari biroz zaiflashadi. Shu bois, hududlar orasidagi xo'jalik aloqalarini rivojlantirish mamlakatning geosiyosiy va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi.

Savol va topshiriqlar.

1. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgi va shartlari nimalardan iborat?
2. «Bozor»-ning an'anaviy sharqona va hozirgi zamon mohiyatini tushuntirib bering.
3. Raqobat uchun qanday shart-sharoitlar kerak?
4. Bozor munosabatlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?

3-ma'ruza . Hududiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni joylashtirish

Reja

1. Hududiy mehnat taqsimoti xaqida tushuncha.
2. Geografik mehnat taqsimotining omillari.
3. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari.
4. Iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy mehnat taqsimoti.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq. Ammo hududiy mehnat taqsimoti asosan ishlab chiqarishning hududiy tarkibini bildiradi va shu sababli u aholi va mehnat resurslarini o'z ichiga olmaydi. Aholiining joylanishi esa ko'p hollarda ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti bilan bir qatorda geografik, regional (mintaqaviy), akvatorial mehnat taqsimoti kabi turdosh tushunchalar uchrab turadi. Albatta, ular o'rtasida jiddiy farq yqq., faqat akvatorial mehnat taqsimoti Yer sharining quruqlik qismida emas, balki uning okean va dengizlarida ishlab chiqarishning rivojlanishi, ixtisoslashuvini anglatadi (akva –suv demakdir).

Hududiy mehnat taqsimoti yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy geografik jarayon hisoblanadi, Chunki iqtisod hudud doirasida taqsimlanadi. Buning natijasida ishlab chiqarish kuchlarining hududiy tarkibi yoki tizimi (sistemi), iqtisodiy rayonlar to'ri vujudga keladi. Ularning o'zaro hududiy munosabati va joylanish holati iqtisodiy geografik vaziyatni ifodalaydi.

Hududiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining bir tomonidir. Ammo, u iqtisodiy mehnat taqsimotidan biroz keyinroq vujudga kelgan. Sababi-avvallari kishilar tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanganlar, o'zlarining u yoki bu joyda ma'lum mahsulotni etishtirishlari esa tarixan kechroq paydo bo'ldi.

Demak, hududiy mehnat taqsimoti (HMT), soddaroq qilib aytganda, turli joylarning –mamlakat yoki rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy

«basharasi» shakllanadi va ularning kattaroq hududiy tizimdagi o'rnini o'z aksini topadi.

Agar kengroq qilib ta'riflamoo'chi bo'lsak, HMT- bu ishlab chiqarish tarmoqlarini xududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholi va mehnat resurslari kabi omillariga qarab joylashtirishdir. Bundan kelib chiqadiki, HMT-ga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular:

- Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar;
- Aholii va mehnat resurslari;
- Transport;
- Ijtimoiy infrastruktura;
- Ekologik vaziyat;
- Iqtisodiy geografik qir;
- Bozor manfaatlari va h.k.

Ayni vaqtda ana shu va shunga o'xshash omillar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda ham hisobga olinadi. Binobarin, bu masala keyinroq muftasal o'rganiladi. Bu erda faqat bir omilga to'xtab o'tish joiz. Gap shundaki, avvallari, ya'ni «Sotsialistik rejalashtirish» davrida eng asosiy omil qta markazlashgan davlat, ya'ni Butunittifoq manfaatlari» edi; qolgan sharoitlarning qulaylik yoki noqulayliklaridan qat'iy nazar, agar davlat, Ittifoq uchun qaysi bir mahsulot zarur bo'lsa, u albatta etishtirilishi shart edi. Masalan, O'zbekistonda paxtadan tashqari boshqa qishloq xo'jalik tarmoqlari (bog'dorchilik, uzumchilik, polizchilikni ham rivojlantirish mumkin edi, ammo Ittifoq, markaz sanoati uchun paxta

kerakligi tufayli bu erda xo'jalikning tor sohasi, xom ashyoga yqnaltilgan tizimi shakllandi.

Hozirgi bozor munosabatlari davrida vaziyat butunlay o'zgardi; endigi sharoitda etakchi omil bozorning o'zi, talab bo'lib qoldi. qolgan omillarning ta'siri esa bunga nisbatan sustroq. Chunki, nimaga ixtisoslashuv, nima etishtirishni davlat emas, bozor belgilaydi, davlat esa, ilgari aytganimizdek, bu jarayonni u yoki bu vositalar yordamida tartibga solib boradi.

HMT uchun etishtirilgan mahsulot mahalliy eo'tiyojni qondirgan holda albatta bozorga, almashuvga chiqarilishi kerak. Bundan ayon bo'ladiki, mazkur jarayonning asosida ishlab chiqarishning nafaqat mujassamlashuvi (kontsentratsiyasi), balki uning ixtisoslashuvi ham yotadi. Ixtisoslashuv esa mahsulotning chetga yuborilishi bilan belgilanadi. Shu bois, bu erda ishlab chiqarilgan mahsulotning ortio'cha qismi boshqa erga (mamlakat yoki rayonga) yo'nalishi lozim; mahsulotning shu joyning o'zida to'la, batamom iste'mol qilinishi ixtisoslashuv, HMT emas, bu oddiy natural xo'jalikdir. Bunday davlatlar jahon xo'jalik tizimiga kira olmaydilar, milliy iqtisodiyoti zaifligi sababli ular jahon bozorida ishtirok eta olmaydilar va doimo «sudraluvchi» bo'lib qolaveradilar. Agar mamlakat ichida shunday mintaqalar mavjud bo'lsa, u holda uning yagona geoiqtisodiy tizimi vujudga kelmaydi, iqtisodiy xavfsizlik ta'minlanmaydi; xo'jalikning hududiy tarkibi shakllanmaganligi, xomligi natijasida ichki iqtisodiy integratsiya jarayonlari rivojlanmaydi.

HMT-ning rivojlanishida transportning roli katta. Chunki transport mahsulot ishlab chiqarilgan joy bilan uni iste'mol qiladigan rayon

o'rtasidagi aloqadorlikni bajaradi, transport harakati esa mahsulotning iste'mol rayonidagi qiymatiga kiradi.

HMT-da bir necha bosqich yoki daraja mavjud. Chunonchi, sobiq Ittifoq davrida ular quyidagilar edi:

- Xalqaro yoki mamlakatlararo mao'nat taqsimoti;
- Sotsialistik yoki kapitalistik mamlakatlar orasidagi mehnat taqsimoti;
- Butunittifoq mehnat taqsimoti;
- Yirik iqtisodiy rayonlar doirasidagi mehnat taqsimoti;
- Respublikalar ichidagi mehnat taqsimoti.

Bu erda ta'kidlash kerakki, ilgarigi tizimda oxirgi ikki bosqichda hududiy mehnat taqsimoti amalda yqq edi. Masalan, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni mamlakatga asosan paxta etishtirib berardi; O'zbekiston ichida esa bu taqsimot yanada zaif edi.

SSSR-ning parchalanishi natijasida hududiy mehnat taqsimotining vertikal shaklida keskin o'zgarishlar yuz berdi: ilgarigi ittifoqdosh respublikalar-endigi mustaqil davlatlar, jumladan O'zbekiston jahon hamjamiyatining alohida sub'ekti sifatida bu taqsimotning birinchi bosqichidan joy oldi, ya'ni beshinchi qrindan birdaniga birinchi o'ringa kqtarildi. Albatta, bunday «sakrash» oqibatida anchagina muammolar yuzaga keldi. Agar bu muammoni sobiq O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni darajasida ko'rmoo'chi bo'lsak, hozirgi kunda qo'shni respublikalar o'rtasida iqtisodiy integratsiya jarayonlarini rivojlantirish, yagona iqtisodiy makonni shakllantirish juda qiyin bo'lib qoldi. Buning sabablaridan biri-

barcha respublikalarning asosan bir xil maxsulot, ya'ni paxta etishtirishidir.

Xuddi shunday vaziyat respublikamiz ichida yanada yaqqolroq ko'rinadi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning biryoqlama, paxta yakka o'okimligiga yqnaltirilgan tizimining o'rniga turli tarmoqlarga ixtisoslashgan xo'jalik tarkibini vujudga keltirish zarur. Sobiq Ittifoqdan meros qolgan hududning tor ixtisoslashuvi ayrim viloyatlarda, masalan, Sirdaryo, Jizzax, Namangan, Surxondaryo, Xorazmda tamomila o'zgartirilganicha yo'q. Shu bois, mamlaktimizda ichki-mintaqalar va viloyatlar va o'atto viloyat doirasida mehnat taqsimotini chuqurlashtirish lozim.

HMT ixtisoslashuvga, bir joyning ikkinchi joydan xo'jalik yo'nalishi bo'yicha farq qilishiga, hududiy rang-baranglikka olib keladi. Bu esa iqtisodiy rayonlarning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, hududiy mehnat taqsimoti → ixtisoslashuv → iqtisodiy rayonlar o'rtasida zanjirsimon aloqadorlik mavjud.

Ta'kidlash zarurki, HMT mintaqalarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga yordam beradi. Ammo, shu bilan birga hududlararo iqtisodiy aloqalar ham kerak. Zero, hududlarning xo'jalik ixtisoslashuvi bo'yicha turlanishi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni taqozo etadi.

HMT va integratsiya natijasida turli miqyosdagi bozorlar vujudga keladi. Ular mahalliy, mintaqaviy, mintaqalararo, milliy va xalqaro darajada bo'ladi. Mamlakatlar doirasidagi bozorlar esa amaldagi iqtisodiy rayonlar chegarasini belgilaydi, Chunki har bir bosqichdagi bozor o'zining ta'sir doirasiga, makoniga ega. Nemis omili A. Lyosh ham o'z vaqtida iqtisodiy landshaftlar (rayonlar)-ni bozorlar makoni, ta'sir radiusi yoki

hududi bilan aniqlangan edi, hozirgi kunda esa ixtisoslashgan tarmoqlarni bozorga ixtisoslashgan tarmoqlar, deb ham aytishadi.

Har bir mamlakat milliy iqtisodiyotining barkamolligi, mustaqilligi bosqichma-bosqich turli darajadagi bozorlarni o'z mahsuloti bilan to'yintirilishi, import mahsulotlarining qirini qoplovchi imkoniyatlarni yaratish negizida amalga oshiriladi. Xuddi shu maqsadda xalq iste'mol mollarini ko'proq etishtirish ayni muddaodir.

Hozirgi davrning eng muhim muammolaridan biri- respublika ichida hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish, iqtisodiy rayonlar va viloyatlar xo'jalik tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bu qirinda barcha hududlarning faqat yoki asosan paxtachilikka ixtisoslashuvi aslo shart emas; u bilan birga xo'jalikning yana boshqa sohalari ham rivojlanishi zarur. Masalan, Farg'ona iqtisodiy rayonida (paxtachilikdan tashqari) pillachilik, bog'dorchilik, tqqimchilik va mashinasozlik (avtomobilsozlik), Qashqadaryoda-neft va gaz sanoati, Qoraqalpog'istonda –ximiya rivojlanishi va o'k. Ana shundagina mintaqalar mamlakat tashqarisidagi bozorlarga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ochiq, erkin iqtisodiyot, bozor munosabatlariga mos keladi, iqtisodiyotni yanada liberallashtirishga sharoit yaratadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning alohida, «berk», ya'ni eksport-importsiz rivojlanishi yaxshi iqtisodiy natijalar bermaydi. Shuning uchun ilg'or mamlakatlarda ochiq savdo, ya'ni fritreder printsipi mavjud. Bizning mustaqil mamlakatimiz ham xalqaro geografik mehnat taqsimotida, jahon bozori va xo'jalik tizimida o'ziga munosib va nufuzli o'ringa ega bo'lishi kerak. Respublikaning bunday faolligi esa mintaqalar-iqtisodiy rayonlar va viloyatlar salohiyati orqali amalga oshiriladi.

Hududiy mehnat taqsimotining yuqori bosqichida ham jiddiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Eng muhimi jahon xo'jalik tizimi yanada rivojlanib bormoqda. Bunga sabab bu tizimning globallashuvi, mamlakat va regionalararo mehnat taqsimotining takomillashuvi, iqtisodiy integratsiya jarayonlarining faollashuvi, yirik Trans-milliy kompaniya va korporatsiyalarning butun dunyoni o'rgimchakdek qrab olishi va boshqalardir.

E'tiborga olish joizki, avvallari jahon mamlakatlari u yoki bu mahsulot etishtirishga moslashgan bo'lsalar (Braziliya –kofe, Kuba-shakar, Mug'iliston- teri, jun), endigi kunda ular mahsulotlarning turli xillariga ixtisoslashishmoqdalar. Ayni vaqtda etuk mamlakatlar ilmiy-texnika taraqqiyotining oldingi saflarida borib, zamonaviy, ilmtalab ishlab chiqarish tarmoqlariga, yangi texnologiyalarga (nou-xau) ixtisoslashib bormoqdalar. Ulardagi mavjud ishlab chiqarish sohalari boshqa mamlakatlarga ko'chmoqda. Natijada mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farq, notekis holda kuchaymoqda.

Shu bilan birga xalqaro miqyosda mamlakatlarning ayrimlari qurol-yaroq ishlab chiqarishga, yana ba'zi birlarining norasmiy ravishda narkobiznesga ixtisoslashuvi ham kuzatilmoqda. Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish, xalqaro turizm ham qator mamlakatlarning rivojlangan industriyasiga aylanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvi va intensivlashuvi natijasida dunyoning turli qismlarida mamlakatlarning yirik hududiy –iqtisodiy birikmalari vujudga kelmoqda. Chunonchi, 1957 yilda shakllangan Yevropa Hamjamiyati yoki Umumiy bozor –hozirgi Yevropa Ittifoqi 15 mamlakatni o'z doirasiga oldi va ular orasida mehnat

taqsimoti rivojlanmoqda (2010 yilgacha bu Ittifoqqa yana 11 mamlakatning qo'shilishi mo'ljallanmoqda). Xuddi shunga o'xshash Osiyo-Tinch okeani regionini, Shimoliy Amerikada ham yirik mamlakatlararo iqtisodiy tizimlar paydo bo'lmoqda. Ehtimol kelajakda ular MDH hududida, jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida ham shakllanishi mumkin. Buning oqibatida xalqaro mehnat taqsimotining asosiy sub'ekti sifatida alohida mamlakatlar emas, balki ko'proq mamlakatlararo iqtisodiy uyushmalar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Hududiy mehnat taqsimoti nima?
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hududiy mehnat taqsimoti qanday amalga oshiriladi?
3. Hududiy mehnat taqsimotining iqtisodiy rayonlashtirish bilan qanday aloqasi mavjud?
4. O'zingiz yashayotgan viloyatning respublika mehnat taqsimotidagi o'rnini ta'riflab bering.

4-ma'ruza. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar

Reja

1. Ishlab chiqarishni joylashtirishning asosiy omillari.
2. Tabiiy omillar.
3. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar.
4. Ekologiya va ishlab chiqarishni joylashtirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o'ziga xos xususiyatiga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydali, qo'shimcha daromadni ko'zlaydi, davlat esa ish qinlarini ko'paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har ikki yo'nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani echish talab etiladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish uchun eng avvalo joy, ya'ni er, maydon kerak. Biroq, buning uchun har qanday joy ham to'g'ri kelavermaydi. Qolaversa, hudud ham har qanday korxona yoki ekinlarni «istamaydi» va aksincha, xo'jalikning barcha tarmoqlari ham to'g'ri kelgan joyga o'rnashtirilmaydi. Agar ishlab chiqarish er, maydoning imkoniyati va sharoitidan qat'iy nazar joylashtirilsa, u holda geografik nomuvofiqlik vujudga keladi, tabiatning xususiyati inkor etiladi, «soch teskarisiga taraladi». Ayni vaqtda xo'jalik tarmoqlarini to'g'ridan to'g'ri, xohlagan joyda tashkil etilsa, u ko'zda tutilgan iqtisodiy manfaatlarga olib kelmasligi, ekologik muammolarga, ortiqcha transport xarajatlariga sabab bo'lishi aniq. Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ham hudud, ham tarmoq xususiyatlari inobatga olinishi zarur.

Tabiatda, go'yoki er maydonining muayyan joylari aynan qandaydir xo'jalik tarmog'ini joylashtirish uchun yaratilgandek. Boshqacha qilib aytganda, har bir joyning o'ziga xos va o'ziga mos funktsiyasi mavjud. Binobarin, hudud «nafasi va haroratini» chuqur his qila olish, joy xususiyatini atroflicha o'rganish talab etiladi. Tajribalar dalolat beradiki, cho'l mintaqasini o'addan tashqari o'zlashtirib, sug'orma dehqonchilikni

rivojlantirish ko'p o'tmay o'z o'chini olmoqda-tuproq ikkilamchi shqrlanib, katta-katta maydonlar qishloq xo'jalik oborotidan chiqib ketmoqda. Ayni chog'da chorva mollari em-xashaksiz, yaylovsiz qolmoqda. Ehtimol, cho'llarning bir qismi cho'lligicha qolib, yaylovlar o'z vazifasini o'tagani ma'qulmidi?

Ijtimoiy hayotda har kishi o'z ishini, vazifasini bajarganidek, tabiatda ham har bir joy o'ziga muvofiq xo'jalik korxonasini joylashtirishi kerak. Bu qrinda, joy yoki hududning sig'imi to'g'risida fikr bildirish lozim. Gap shundaki, har bir joy xo'jalik va aholini muayyan miqdorda sig'dira oladi, undan ortig'i esa tabiiy muvozanatni, ekologik vaziyatni buzadi. Lekin bu sig'im darajasi, ko'lami birday bo'lmaydi va u doim o'zgarib turadi.

Demak, erning o'ziga xos qiymati bor va bu qiymat turli sharoitda turlicha (D.Rikardo). Mazkur masala bilan er kadastri shug'ullanadi. Bu erda shuni ta'kidlash joizki, hududning iqtisodiy, demografik, ekologik sig'implari bir xil emas. Odatda, aholi zichligi, ya'ni 1 km^2 ga necha kishi to'g'ri kelishi hududdan foydalanishning umumiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga hudud iqtisodiy salohiyatini ham hisoblash mumkin. qishloq xo'jaligida bu masala oson echiladi, ya'ni bir gektar er qancha mahsulot berishi aniq. Ammo xo'jalikning boshqa tarmoqlarida er «hosildorligi» yoki xizmati kam e'tiborga olinadi. Vaholanki, har bir gektar maydonning qancha yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromad yaratishini ham aniqlash e'tiborlidir.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, er-tabiiy boylik, resursdir. Lekin ko'pincha erga biz oddiy sharoit sifatida qarashga odatlanganmiz, bamisoli quttichadek (unga to'g'ri kelgan narsani solaveramiz). Aslida esa Yer – Ona Zamin bebaho boylik, u bizning umumiy uyimiz, hayot manbaimiz.

Shuning uchun Yer ham haqli ravishda e'zozlashga loyiq. qolaversa, nafaqat dunyoviy, balki diniy jihatdan ham Yer- azizdir.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga turli omillar ta'sir qiladi. Modomiki, ta'sir etuvchi omillar ko'p ekan, so'z ularning ta'sir darajasi to'g'risida borishi kerak. Shu nuqtai nazardan muayyan tarmoq yoki korxona uchun bir yoki ikki omil hal qiluvchi ahamiyatga ega, qolganlari esa ikkinchi, uchinchi va xokazo darajali hisoblanadi, asosiy maqsad esa ana shu asosiy omilni aniqlashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Umuman aytganda, har bir korxona yoki qishloq xo'jaligi ekini uchun ma'lum miqdorda xom-ashyo, er, suv, harorat, ishchi kuchi, texnika vositalari, elektro energiyasi, transport va boshqalar kerak. Bu omillarni shartli ravishda ikki katta guruo'ga bo'lish mumkin: tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar.

Tabiiy omillarga eng avvalo er va uning ustki tuzilishi, qazilma boyliklar, iqlim, suv, harorat, tuproq, qsimlik va hayvonot dunyosi kiradi. Bu xususda tabiiy geografik bilimlar zarur bo'ladi. Biroq, tabiiy geografiya uchun tabiat komponentlarining kelib chiqish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish talab qilinsa, iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda ana shu qonuniyatlarga tayangan holda bu komponentlardan xo'jalik faoliyatida foydalanish yo'llarini o'rganish lozim bo'ladi. Shu jihatdan, tabiiy sharoit va boyliklarga baho berish, tabiiy va iqtisodiy geografiya (mintaqaviy iqtisodiyot) o'rtasidagi «ko'prikdir».

Ishlab chiqarishni joylashtirish maqsadida tabiiy komponentlar avval «donalab» tahlil qilinadi va baholanadi. Sqngra asosiy e'tibor tabiiy boyliklarning hududiy birikmalariga qaratiladi. Bu esa, ob'ektga kompleks, ya'ni atroflicha yondoshuvni taqozo etadi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, ma'lum bir tabiiy komponent qaysi bir xo'jalik tarmog'iga sharoit bo'lib xizmat qilsa, boshqasi uchun u resurs «ya'ni boylikdir». Masalan, er qishloq xo'jaligida resurs, boshqa tarmoqlar (sanoat, transportda u asosan sharoit vazifasini qaydi. Ob-havo, harorat ham xuddi shunday. Yoki rekreatsiya sohasini olaylik: bu erda quyosh nuri, suv, qumlik, o'rmonzor sharoit emas, balki resurs hisoblanadi va x.k. Shu bilan birga ilmiy texnika taraqqiyoti natijasida sharoit resursga aylanishi ham mumkin. O'z-o'zidan ma'lumki, ishlab chiqarishni joylashtirishda, yoki aniqrog'i –joy tanlashda avvalambor resurs hisobga olinadi.

Hudud bo'yicha mutaxassis unga atroflicha baho bera olishi, qaysi soha qulay, qaysinisiga esa noqulayligini aniqlashi kerak. Unutmasligimiz lozim: tabiatda umuman yomon joy yo'q, balki nodon mutaxassis bor; har bir joy nima uchundir qulay, maqsad –shu qulaylikni aniqlash va undan o'z yo'lida to'g'ri foydalanishni ta'minlashdir.

Masalan, er usti tuzilishining (rel'ef) tekislik yoki tog'likdan iboratligi xo'jalikning bir tarmog'i uchun qulaylik tug'dirsa, ikkinchisida qiyinchilikni vujudga keltiradi. Chunonchi, agar hudud tekislik bo'lsa, u holda bu er qishloq xo'jaligi, sanoat, transport va aholini joylashtirish juda qulay. Lekin, ayni paytda bunday sharoitda daryo va daryochalar mo'l (ko'priklarni ko'plab qurish kerak), bu daryolarda yirik elektr stantsiyalarini qurish sharoiti ham yo'q. Tog'lik bo'lsa, bu erda dam olish, tog'-kon sanoati, suv energetikasi, o'rmon xo'jaligini rivojlantirish mumkin. Ammo bunday sharoit sug'orma dehqonchilik, qayta ishlash sanoati, aholi manzilgohlarini joylashtirish uchun qulay emas. Shunga o'xshash misollarni juda ko'plab keltirish mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar aholi va mehnat resurslari, transport, ilmiy-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasini kabilardan tashkil topadi. Aholi ayni vaqtning o'zida ham yaratuvchi, ham iste'molchi bo'lganligi sababli uning barcha demografik ko'rsatkichlari – soni, qisqasi, zichligi, yosh va jinsiy tarkibi hisobga olinadi. Jumladan, aholi soni iste'mol mollar ishlab chiqarishda, ko'p yoki kam mehnat talab qiladigan korxonalarni qurishda ahamiyatlidir. Uning yosh va jinsiy tarkibi turli xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishga (sog'liqni saqlash, maorif, aholiga xizmat ko'rsatish, og'ir yoki engil sanoat va x.k) o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Hozirgi kunda infrastruktura tizimining mavjudligi ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda katta rol qaynaydi. Yo'l, er osti va er usti qurilmalari, elektr uzatuvchi shaxobchalar, turar joy, maishiy xizmat ko'rsatish ob'ektlari muvofiq bo'lgan joylar yangi ishlab chiqarishni, qo'shma korxonalarni o'ziga jalb qiladi. Xorijda bunday joylarni sanoat parki deb atashadi.

Infrastruktura tizimida xususan transportning o'rni yuqori. Chunki, transportsiz ishlab chiqarish jarayonining o'zi ham bo'lmaydi, transport xarajati esa mahsulot tannarxiga kiradi. Shuningdek, ijtimoiy infrastruktura tarmoqlari ham ishlab chiqarishni joylashtirishda muhimdir.

O'tish davrida ayniqsa, bozor infrastrukturasining ahamiyati katta. Bozor iqtisodiyotining o'zi esa ishlab chiqarishni joylashtirishda hal qiluvchi omildir. Sababi- bozortalab sohalargina rivojlanadi; bozori chaqqon mahsulotlarni ishlab chiqargan tadbirkorlar engadi.

Bozor (talab va taklif) raqobat, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradigan makonni, bozor muhitini belgilaydi. Binobarin, talabning

nafaqat miqdor jihatdan o'sib borishini, balki uning xususiylashuvini, sifatini e'tiborga olish, ixcham, harakatchan, boshqarishi oson bo'lgan kichik va o'rta korxonalarni joylashtirish o'tish davri uchun ayniqsa xosdir.

Bu davrda qulay investitsiya makonini yaratish xam katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, xuquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko'pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, arzon ishchi kuchi bo'lgan hududlarni qidiradilar. qurilgan qo'shma korxonalar esa mintaq va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga, uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o'zgartirishlar kiritadi, turtki bo'lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil qilishda joyning iqtisodiy geografik o'rniga xam ahamiyat bermiq zarur. Joyning qulayligi uning «qo'shnichilik» munosabatlarida o'z ifodasini topadi. Agar tanlangan joy yoki geografik nuqta transport bilan yaxshi bog'langan bo'lsa, xom ashyo iste'mol rayonlarga yaqin, elektr energiya va qurilish materiallari xam uzoq bo'lmasa, bu erda joylashtirilgan korxona albatta katta iqtisodiy samara beradi.

Joyning, ayniqsa shaharning iqtisodiy geografik o'rne aksariyat hollarda uning iqtisodiy ixtisoslashuvini belgilab beradi. Masalan, Bekobodda O'zbekiston metallurgiya zavodining joylashtirilganligi, qqqonda transport funktsiyasining, Yangiyer yoki qarshida qurilish materiallari sanoatining rivojlanganlik sababini ularning iqtisodiy geografik o'rne orqali izohlash mumkin. Guliston yoki Termizning

nisbatan sust rivojlanganligi xam ma'lum darajada ularning geografik va geosiyosiy qrinlariga bog'liq.

Hozirgi davrda ilmiy-texnika taraqqiyoti va ekologiya omillari ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda muhim bo'lib qolmoqda. Zamonaviy va yangi texnologiyalar, texnopolis yoki texnoparklar ilmtalab korxonalarni joylashtirishda asosiy rol qynaydi. Rivojlangan, klassik industriya bosqichini qtgan (postindustrial) mamlakatlarda borgan sari ishlab chiqarish jarayonining «toza», ekologik xavfsiz korxonalari joylashmoqda, boshqa tarmoq yoki korxonalar esa asta-sekin rivojlanayotgan davlatlarda joylashtirilmoqda.

Ekologik omil xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda eng etakchi bo'lib qolmoqda. Chunki, er yuzida tabiati sof, havosi va suvi toza joylarning o'zi juda oz. Urush va tinchlik masalalari ozmi-ko'pmi hal qilingan hozirgi davrda zamonamizning «№ 1» global muammosi ekologiya, atrof-muhit muhofazasi bo'lib qoldi.

Xo'jalikning turli tarmoqlari o'ziga xos ekologik sig'imga ega. Asosiy ishlab chiqarish tarmoqlari-makroiqtisodiy tizimlar: sanoat, qishloq xo'jaligi, transport ekologik vaziyatni shakllantiruvchi eng muhim omillardir. Bu borada N.N.Kolosovskiyning energiya ishlab chiqarish tsikllari g'oyasiga amal qilish ham katta samara beradi. Zero bu kontsepsiya ishlab chiqarishning chiqindisiz texnologik jarayonini tashkil qilishni ko'zda tutadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Yer, hudud qanday funktsiyalarni bajaradi?
2. O'zingiz yashab turgan viloyat tabiiy sharoiti va boyliklariga iqtisodiy baho bering.

3. Infrastruktura nima va u ishlab chiqarishni joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Ekologik omil va ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish borasida nimalarni aytaolasiz?

5-ma'ruza . Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalari

Reja

1. Merkantelizmdan fritredizmga.
2. Ishlab chiqarishni joylashtirishda I.Tyunen va A.Veber g'oyalari.
3. Kristaller-Lyosh nazariyasi.
4. Yangiliklarning hududlar bo'ylab tarqalish g'oyasi.

Jahon xo'jaligining yagona tizimi vujudga kelganga qadar xalqaro (geografik) mehnat taqsimoti uncha rivojlanmagan edi. hatto XVII-XVIII asrlargacha ko'pgina mamlakatlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zlarining ichki bozorlariga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borar edilar. Bu siyosat, yoki importni cheklash iqtisodiyot tarixida merkantilizm nomi bilan qin olgan.

Albatta, bunday sharoitda jahon bozori xususida so'z yuritish mumkin emas. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish fritredizm, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda A.Smit va, ayniqsa D.Rikardoning xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari xalqaro geografik mehnat taqsimotini keng ko'lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo'lib, u qiyosiy imtiyoz yoki qulaylik qonuni («zakon sravnitelg'nogo preimuhstva») nomini olgan. Bu qonunning asl mohiyati shundaki, har bir mamlakat o'zining ichki imkoniyat va sharoitlaridan kelib chiqqan holda ma'lum mahsulotni boshqa davlatlarga

qaraganda arzonroq, ya'ni kamroq xarajat bilan etishtiradi va uni bozorda oson realizatsiya qiladi. Sotilgan mahsulotning puliga o'zida yqq, yoki etishtirishi qimmatroq, xarajatliroq tushadigan tovarni xarid qilib oladi. Bunday tovar ayirboshlash naqd pulsiz, «ayr-bosh», ya'ni barter usulida ham olib borilishi mumkin.

Fritredizm g'oyalarini amalga tatbiq qilish jahon xo'jaligining shakllanishiga, mehnat taqsimotini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda mamlakatlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va hududiy tashkil qilishida ham o'zgarishlar yuz berdi.

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori Iogan Genrix Tyunen XIX asrning 20-30-nchi yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarlarida bayon qildi (ruscha nomi «Izolirovannoe gosudarstvo»).

Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar –Meklenburgdagi Rostok) o'rtasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va er rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo'yilgan mablag' bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqalari» nomi bilan masho'ur. Chunki, turli mahsulotlarni etishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalqa-bog'dorchilik,

sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi – o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda qtin uchun), uchinchi xalqa- kartoshka, arpa etishtirish va urug'chilik, sut chorvachiligi, to'rtinchi-yuqori unumdor g'allachilik va sut-gqsht chorvachiligi, beshinchi- g'allachilik va nihoyat, oltinchi xalqa – yaylov chorvachiligi.

I.Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bo'lib erdan foydalanish masalalarini kqtarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi. U o'zining abstrakt modelida mahsulotning bozorga-iste'molchiga arzon va sifati buzilmagan holda etkazib berishiga katta e'tibor beradi. Shunday qilib, I.Tyunen qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishning dastlabki ilmiy asosini yaratuvchisi bo'ldi.

Tyunenning vatandoshi –Alg'fred Veber 1909 yilda «Sanoat shtandorti to'g'risida» nomli asarini chop ettirdi. U o'zining diqqat-e'tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarga qaratdi. Shu maqsadda Veber omillarning ta'sir kuchiga qarab, tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A.Veber sanoat shtandortining asoschisidir. Shtandort esa-korxonaning o'rnashgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan nuqtasi ma'nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko'zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi.

Bu foyda, Veber fikricha asosan xom ashyo mahsulotni realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati hamda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatidan tashkil topadi. Keyinchalik u xom-ashyo va maxsulotni sotish bilan bog'liq omilni umumiy transport sarf-xarajatlariga kiritdi. Chunki, mahsulotning tannarxiga xom-ashyoni

keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar ham kiradi. Natijada, sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil –transport va ishchi kuchi (mehnat resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo'shdi – u ham bo'lsa aglomeratsiya omilidir.

Transport omiliga mahsulot yoki xom-ashyoning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish xaqi, aglomeratsiya omilida esa korxonalarning bir joyda to'planishi hisobga olinadi. A.Veber ilmiy adabiyotda o'zining shtandort nazariyasi, «joylashtirish omili» va «aglomeratsiya samaradorligi» tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir. Aglomeratsiya samaradorligi-bu asl mohiyatiga ko'ra mujassamlashuv (kontsentratsiya) samaradorligi bo'lib, u xozirgi kunda korxonalarning yiriklashuvidan, ya'ni miqyos, masshtab iqtisodi asosida emas, balki korxonalarning kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik», yoki sifat iqtisodi) natijasida erishiladi.

I.Tyunen (qishloq xo'jaligi) va A.Veberning (sanoat shtandorti) g'oyalari abstrakt sharoitlarni hisobga olgan holda yaratilgan bo'lsada, ularning ilmiy ahamiyati hozirgacha yo'qolmagan. Bu oqimlarining g'oyalarini «omillar tahlili» shaklida umumlashtirish mumkin. Omillar esa hududda ayrim joylarni tanlab olish va pirovard natijada hududiy mujassamlashuv va hududiy notekisliklarni yoki geografik tengsizlikni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog'i, ya'ni qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish bo'yicha ilmiy g'oyalar yaratildi. Endi navbat- aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi Valg'ter Kristallerga tegishli. U 1930-

yillarda aholining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o'rganib, o'zining «Janubiy Germaniya markaziy qrinlari» nomli kitobini yozdi.

Markaziy qrinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgohlari bo'lib, ular o'ziga xos ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy qrinlar geografik muhitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

Kristaller uchun ham hudud barcha sharoitlar bo'yicha bir xil bo'lishi, ya'ni hudud tep-tekis, aholi, aholi manzilgohlari, yo'l va boshqalar bir xil joylashgan. Ana shunday ideal manzaradan kelib chiqqan holda u o'zining ilmiy g'oyasini yaratdi. V.Kristaller nomi bilan «Markaziy qrinlar», ierarxiya, shaharlar klassifikatsiyasi kabi tushunchalar, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirishga oid ilmiy fikrlar bog'liq. Boshqa, yosh va istehdodli nemis olimi Avgust Lyosh o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashtirib (u A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A.Lyosh g'oyalarining mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «Geograficheskoe razmeo'enie xozyaystva»-M. 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi. qqlyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining areal, maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish xususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda – iqtisodiy rayon) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I.Tyunen va A.Veber alohida korxonani, tarmoqni o'rgangan bo'lishsa, A.Lyosh ishlari barcha xo'jalik sohalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra mikroiqtisodiy bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi xaqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik

usullarni keng qlladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan holi bo'lmasa kerak.

Ta'kidlash joizki, I.Tyunen va A.Veber g'oyalari o'z davri talabiga mos kelardi. Sababi – u davrda hududning iqtisodiy sig'imi, zichligi uncha yuqori emas, hududiy-iqtisodiy manzara qutbiylashmagan, ya'ni deyarli bir tekis edi. Ana shunday iqtisodiy geografik holat alohida korxona yoki tarmoqlarni ayrim joylarda qrinlashtirish ta'sirida o'zgaradi, notekislik xususiyatini oladi. Boshqacha qilib aytganda, avvalgi tabiiy ko'rinishdagi iqtisodiy tekislik notekislikka, xududiy mujassamlashuvning ko'chayishiga o'zgaradi. Buning natijasida notekislikni tekislashga urinib ko'radigan ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday regulyar tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V.Kristaller va A.Lyosh yaratdi.

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past va hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida qsish qutblari va rivojlanish markazlari tqg'rsidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi fransuz olimi Fransua Perrudir.

F.Perru «markaziy qrinlar» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish xususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruo'ga ajratdi. U eng avvalo hududiy – iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishondi.

Perru fikricha, uchinchi guruo' tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi qsish

markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustaqillanishi, ularda turdosh korxonalarning ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida qish qutblari vujudga keladi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi -Lund universiteti professori (Shvetsiya) T.Xagerstrandning yangiliklar diffuziyasi nazariyasiga qxshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

Chindan ham, jahon taraqqiyoti, dunyo xo'jalik tizimining rivojlanish tarixi fan-texnika yutuqlari, ilmiy yangiliklar va kashfiyotlar, innovatsiyalar, texnologik determinizm bilan bog'liq. Tarix nuqtai-nazaridan yondoshganda, jahon xo'jaligi rivojlanishida ma'lum tsikllarni ajratish mumkin. Bu davr yoki tsikllar yangi kashfiyotlarning ixtiro etilishi, tatbiq etilishi, tarqalishi va ularning o'rniga boshqa innovatsiyalarning kelishi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik U.Rostouning (XX asr, 58-60-yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi N.D.Kondratg'evning 30-yillarda ilmiy-texnika o'zgarishlariga asoslangan «uzun to'lqinlar» nazariyasi mavjud. Shuningdek, amerikalik olim R.Vernonning (XX asr o'rtalari) eksport tovarining hayot tsikli to'g'risidagi g'oyasi ham yangiliklarning diffuziyasi va texnologik determinizm bilan bog'liq.

Diffuziya (fizikadan olingan bo'lsa kerak) kengayish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Birinchisida yangilikning amaliy tatbiq doirasi asta-sekin kengayib boradi, ikkinchisida esa bu birin-ketin sodir bo'ladi, yangilik biridan ikkinchisiga ko'chadi. Xuddi shu xususda amerikalik iqtisodchi M.Porterning (1993) markazdan chetga

kashfiyotlarning, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'chishi, bir mamlakatdan ikkinchi, uchinchi va o'k. darajalarga kaskadsimon qtishi, migratsiyasi xaqidagi ilmiy ishlanmalari ham bor.

SSSR parchalanishi va mastaqil davlatlarning paydo bo'lishi bilan geosiyosiy vaziyat o'zgardi. Ana shunday sharoitda chegara atrofi mintaqalarini o'rganish, «Markaz-cheikka» (perifiriya) munosabatlarini tadqiq qilish masalalari ham ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bevosita aloqadordir.

Jahon xo'jaligi tizimi (bu tushuncha asoschisi amerikalik I.Vallerstayn), uning taraqqiyotidagi tsikllar davriy, tarixiy xususitga ega. Bunday yondoshuvni tik emas, gorizontal, ya'ni geografik jihatdan ham qqlash mumkin. Natijada, iqtisodiyot rivojlanishining hududdan-hududga qtishi, bizning iboramizda «geografik konveyr» yoki estafeta ko'z oldimizga keladi.

N.D.Kondratg'ev jahon xo'jaligi dinamikasida 5 ta tsikl ajratadi, ulardan to'rttasi industriya davriga, oxirgi 5-undan keyingi, ya'ni postindustrial davrga to'g'ri keladi. Bu davrda elektronika, lazerlar texnologiyasi, biotexnologiyalar ustuvor ahamiyatga ega. Xuddi shunga o'xshash hududiy –iqtisodiy rivojlanishning ketma-ketligini kuzatish mumkin. Bu qrinda I.Mechnikovning jahon tsivilizatsiyasi bosqichlari va bunda buyuk tarixiy daryolarning roli xaqidagi asarini ham e'tibordan chetga qoldirmaslik kerak. Muallif jahon madaniyati va taraqqiyotida daryo, O'rta dengiz va okean tsivilizatsiyalarini ajratadi. Ular bir vaqtning o'zida emas, balki turli davrlarda, birining o'rnini ikkinchisini olishi bilan yuzaga elgan.

Darhaqiqat, jahon taraqqiyoti Uzoq Sharq, Yaponiya va Xitoydan boshlanib, O'rta va Yaqin Sharqqa, undan O'rta dengiz va Pireney yarim oroliga, ulardan Angliya va nihoyat Amerikaga (AqSh)ga ko'chdi. Hozirgi davrda tarixni, iqtisodiy-ijtimoiy hayotni rivojlantiruvchi mintaqalar «uchburchagi», ya'ni AqSh-/arbiy Yevropa-Yaponiya hisoblanadi. Ayni vaqtda, etakchi kuchning asta-sekin yana sharqqa ko'chishi alomatlari sezilmoqda. Ayni vaqtda buni Yaponiya ta'siri va boshchiligida yangi industrial mamlakatlar –janubiy Koreya, Singapur, Tayland, Malayziya, Indoneziya jadal surhatlar bilan rivojlanishida ko'ramiz. Demak, bizning nazarimizda, iqtisodiy taraqqiyotning tsikl xususiyatiga ega ekanligi faqat davr, vaqt doirasidagina emas, balki Yer shari, global geografik makonda ham sodir bo'lmoqda. Bu esa albatta jahon xo'jaligining rivojlanish va uning hududiy tarkibiga ta'sir qiladi.

Shu bilan birga mintaqqa iqtisodchilari, iqtisodiy geograflar V.Leontg'ev va U.Izardlarning tarmoqlararo va hududlararo balansi hamda mintaqaviy iqtisodiyot fani to'g'risidagi ilmiy g'oyalarini, Zipfa va Styuart, Dj.Fridman kabilarning shaharlar rivojlanishi, boshqa olimlarning «dunyoviy shaharlar» xaqidagi yangi ishlarini ham bilishlari lozim. Zero ularning barchasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan bevosita bog'liq.

Biz yuqorida ishlab chiqarishni joylashtirishning ilmiy g'oyalarini asosan /arb olimlari asarlari bo'yicha talqin qildik. O'z-o'zidan savol tug'ilishi tabiiy: naxotki uzoq tarixga, madaniyatga ega bo'lgan o'zimizning yurtimizda bunday ishlar qilinmagan bo'lsa? Shubha yo'q, albatta bu borada ham qlkamiz katta va boy merosga ega. Muammo faqat ularni tarixiy manbalardan qidirib topish, o'rganish, targ'ib va tashfiqot

qilish, amalga tatbiq qilishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan, bu erda, xususan dehqonchilikni rivojlantirish va joylashtirish, sug'orish inshootlarni qurish va foydalanish, savdo va hunarmandchilik sohalari, shaharsozlik to'g'risida dunyo ahamiyatiga molik ixtirolar yaratilgani sir emas. Matematika, tibbiyot va boshqa fanlar tug'ilgan bu Zamin ijtimoiy-iqtisodiy hayotning boshqa sohalariga, jahon madaniyati va tarixiga ham o'zining munosib o'issasini qo'shgan.

Savol va topshiriqlar

1. I.Tyunenning «xalqalari» nima?
2. A.Veberning sanoat shtandorti haqida nimalarni bilasiz?
3. V.Kristaller va A.Lyosh ilmiy g'oyalari mohiyatini tushuntirib bering.
4. Yangiliklar davr va hududga qanday tarqaladi?

6-ma'ruza . Sanoatning hududiy tashkil qilish omillari

Reja

1. Sanoat tarmog'i haqida tushuncha.
2. Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va unga ta'sir qiluvchi omillar.
3. Og'ir sanoat tarmoqlarini joylashtirish.
4. Yengil va oziq-ovqat sanoatini joylashtirish.

Umuman tarmoq deganda korxonalarning ma'lum o'xshash xususiyatlariga ko'ra guruhlanishi tushuniladi. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi. Ular:

- Xom-ashyo birligi bo'yicha ajratilgan sanoat tarmoqlari (mashinasozlik va metallni qayta ishlash, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoati va o'k.);
- Iste'mol birligi, ya'ni muayyan maqsadda mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (engil va oziq-ovqat, qurilish, elektr energetika va b.);
- Texnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'i (ximiya va neftni qayta ishlash)

Sanoatning tarmoqlar tizimi nihoyatda murakkab va u borgan sari o'zgarib bormoqda. Eng yirik tarmoqlar sifatida yoqilg'i, energetika, qora va rangli metallurgiya, ximiya va neftni qayta ishlash, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, qurilish, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash, tsellyuloza-qog'oz, engil, oziq-ovqat, poligrafiya va boshqalar ajratiladi. Ular ham o'z navbatida tarmoq va tarmoo'chalardan iborat. Bu jihatdan mashinasozlik sanoatining turlanishi ayniqsa boy; faqat transport mashinasozligining o'zi bir nechta qismlarni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi tarmoqlar orasida eng an'anaviy, qadimiy tarixga ega bo'lgan, shubohasiz, engil (tqqimachilik) sanoatidir. U dastavval manufakturadan boshlanib, sngra yirik mashina industriyasiga qtdi, boshqa sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga turtki berdi. Albatta, oziq-ovqat, metallni qayta ishlash sanoatlari ham ancha qadimiy. Ayni vaqtda mashinasozlik, elektr energetika va ximiya nisbatan «yangiroq» bo'lib,

ular hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyotini aks ettiruvchi tarmoqlar jumlasiga kiradi.

Sanoat tarmoqlari og'ir va engil, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi yirik guruhlarga (A va V) ajratiladi. Biroq bunday ajratish shartli xususiyatga ega bo'lib, ular orasidagi farq borgan sari kamayib, «yupqalashib» bormoqda.

Sqnggi yillarda sanoat tarmoqlari tarkibida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lmoqda:

- sanoat tarmoqlarining yanada parchalanib borishi, yangi-yangi tarmoqlarning vujudga kelishi;
- tarmoqlar orasida integratsiya jarayonlarining rivojlanishi, tarmoqlararo majmualarning shakllanishi;
- fan-texnika yutuqlari bilan bevosita bog'liq tarmoqlarining tezroq rivojlanishi.

Sanoatning tarmoqlar tizimini baholashda eng avvalo uning turlanganligini (diversifikatsiyalashuvi) hamda yangi texnologiyalarga asoslangan, «yuqori qavat» tarmoqlarining mavjudligini e'tiborga olish kerak. Bahzi rayonlar faqat tog'-kon, xom-ashyo qazib olishga ixtisoslashgan, boshqalarida esa asosan tahmirlovchi sanoat korxonalari bo'lishi mumkin. Tabiiyki, bunday rayonlarning sanoati yaxshi rivojlanmagan!

Sanoat tarmoqlarini hududiy tashkil etish o'ziga xos xususiyatga ega. Ular iqtisodiy geografik makonda yoki xaritada nuqtasimon shaklga ega. Demak, mazkur tarmoqda ishlab chiqarish va hududiy mujassamlashuv darajasi ancha yuqori. Bu esa sanoat ishlab chiqarishining qishloq

xo'jaligiga ko'ra iqtisodiy samaradorligini yuqori bo'lishiga olib keluvchi sabablardan biridir.

Sanoat korxonalarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar soni ko'p. Ular asosan xom-ashyo, yoqilg'i, energetika, iste'mol, ishchi kuchi, iqtisodiy geografik qrin va boshqalardan iborat. Bu borada ekologiya va bozor iqtisodiyoti omillarining ahamiyati tobora kuchaymoqda. Shu bilan birga qayd etish joizki, turli xil sanoat tarmoqlarini joylashtirish muayyan omillar asosida amalga oshirildi. Ularni qisqacha ko'rib chiqamiz.

YOqilg'i sanoati tog'-kon yoki qazib oluvchi sanoati toifasiga kiradi va yoqilg'i turlari, qazilma boyliklarning joylanishi tabiiy, geoximik qonuniyatlarga asoslanadi. Sababi-kqmir, neft, gaz, yonuvchi slanets, torf kabi tabiiy boyliklarning paydo bo'lishi va er yuzida (ostida) tarqalishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Elektr-energetika suv, issiqlik va atom stantsiyalaridan tashkil topadi. Suv elektrostantsiyalarini tekislik joyga ko'ra tog' va tog'oldi rayonlarda qurish maqsadga muvofiq. Chunki, bunday sharoitda relg'ef shakli –er tuzilishining qiyaligi, tabiiy holda sharshara va tog'lar orasidagi chqkmalarning mavjudligi, qulay imkoniyatlar tug'diradi. Bundan tashqari, suv ombori qoplagan erlar qishloq xo'jaligida deyarli ishlatilmaydi; qishloq manzilgohlari ham yqq va, binobarin, ularni ko'chirtirish talab etilmaydi. Suv ombori va uning atrofida sport, dam olish zonalarini tashkil qilish, bog'dorchilik va balio'chilikni rivojlantirish, pastki hududlarda erlarni sug'orish, kanallar qurish mumkin. Bahzan GESlar bilan birgalikda o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoati ham rivojlanib boradi (masalan, Sibirda).

Ko'rinib turibdiki, tog'li rayonlarda qurilgan GESlar har tomonlama qulay, elektr energiyasi arzon. Agar shu stantsiyalar tekislikda joylashtirilsa katta maydon suv ostida qolib ketadi (Ehtimol, bu erda qimmatbaho qazilma boyliklar bordir) va tqg'on qurish katta mablag' talab qiladi.

Issiqlik elektr stantsiyalari (TES) ikki turda bo'ladi: TETS va GRES. Ularning bir-biridan farqi qaysi maqsadda qurilganligidadir; foydalaniladigan yoqilg'isi esa bir xil bo'lishi mumkin. Masalan, TETS-«teplo-elektrotsentral», ya'ni issiqlik elektr markazi, odatda ham elektr quvvati, ham bug' (par) talab qiluvchi sanoat korxonalari-tqqimachilik, neftni qayta ishlash va o'.k. yonida yoki yaqinida quriladi. Chunki, bug'ni 15-18 km. masofadan uzoqqa jqnatib bo'lmaydi. Demak, bu stantsiyani joylashtirishda ishlab chiqarish iste'moli asosiy ahamiyatga ega.

Ammo, TETSlarning bevosita shahar ichida qurilishi tufayli ular atrof-muhitni ifloslantiradi. Shu sababdan, ekologik jihatdan bunday stantsiyalarning aholi zich joylarda qurilishi uncha ma'qul emas. GRESlar esa («Gosudarstvennaya rayonnaya elektrostantsiya») asosan elektr energiyasini beradi va shu bois ularni yirikroq va shahardan biroz uzoqroq masofada joylashtiriladi.

Atom elektrostantsiyalari ko'pincha boshqa turdagi stantsiyalarni qurish imkoniyati yqq hududlarda joylashtiriladi. Buning uchun albatta ekologik xavfsizlik ta'minlanishi kerak. Shuningdek, AESlarning barpo etilishida ilmiy-texnika omili ham hisobga olinadi.

Qora metallurgiya korxonalarini, ayniqsa chqyan eritish zavodlarini (domna pechida eritiladi) joylashtirishda eng avvalo yoqilg'i va xom-ashyo katta ahamiyatga ega. Bir tonna chqyanni olish uchun taxminan ikki

tonna temir rudasi, 1.2 tonna yoqilg'i-kokslanuvchi kqmir lozim. Rudada temirning (Fe) miqdoriga, boy yoki boy emasligiga qarab zavod uch ko'rinishda joylashtiriladi: yoqilg'i yaqinida (temir ruda koni «boy»), xom-ashyo yaqinida (rudada Fe miqdori yuqori emas) va ikkalasining o'rtasida (yoqilg'i va xom-ashyo uchun transport xarajati deyarli bir xil). Uchinchi variantda suv hamda iste'mol omillari ham e'tiborilidir.

Qora metallurgiyaga kiruvchi ferrosplav (temir qotishmalari) zavodlari «elektrtalab» hisoblanadi: 1 t. ferrosplav uchun 8-9 ming kVt/s. elektr energiya sarflanadi. Binobarin, bunday zavodlar arzon elektr manbalariga yaqinroq joylashtiriladi.

Rangli metallurgiya sanoatiga kiruvchi korxonalar turli-tuman (allyuminiy, mis, kumush, oltin, qqrq'oshin, qalay va o'.k.). Ular tabiatda alohida-alohida uchramaydi. Shuning uchun rangdor metallarni qazib olishda kompleks, kombinat usuli qullaniladi.

Tog' metallurgiya kombinatlari xom-ashyo rayonlarida (sababi-rangdor metallar miqdori rudada juda oz) quriladi, bevosita tozalangan metall esa iste'mol rayonlarida va xususan arzon elektr energiyaga yaqin joyda o'rnashtiriladi: tozalangan yoki «rafinatsiya» qilingan misning bir tonnasiga 9-10 kVt/s.gacha, allyuminiyga 18-19, titan va nikelg' uchun 50 ming kVt/s.-gacha elektr energiyasi ishlatiladi. Shu bilan birga rangdor metallurgiya korxonalarini joylashtirishda ekologiya omilining ham o'rni sezilarli.

Mashinasozlikning tarkibi boyligi sababli, unga ta'sir qiluvchi omillar turi ham har xil. Chunonchi, metallni ko'p talab qiluvchi og'ir mashinasozlik (vagonsozlik, tog'-kon va shaxtalar uchun asbob-uskunalar

va o‘.k.) qora metallurgiya rayonlarida kam, ammo malakali ishchi kuchi kerak bo‘lgan priborsozlik, elektrotexnika, hisoblash texnikalari kabi nozik va aniq mashinasozlik fan-texnika taraqqiyoti markazlarida joylashtiriladi.

Qishloq xo‘jaligi mashinasozligi ko‘p hollarda iste‘mol rayonlarida rivojlanadi. Masalan, O‘zbekistonda paxta terimi, Ukrainada g‘alla va qand lavlagi, Belorussiyada-kartoshka va zig‘ir, Moldaviyada uzumchilik, qirg‘izistonda pichan qruvchi va preslovchi mashinalar ishlab chiqariladi. Demak, mamlakat nimaga ixtisoslashsa o‘sha sohaga xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog‘i tashkil etiladi. Bu qonuniyat boshqa tarmoqlarga ham tegishli. Chunonchi, Kareliyada o‘rmon, Uralda-qora metallurgiya, Donbassda –shaxta, O‘zbekistonda-tqqimachilik, Irkutskda-oltin saralash mashinasozligi rivojlangan va o‘.k.

Shunday qilib, mashinasozlik mahsulotiga qarab uni joylashtirishga xom-ashyo (metall), ishchi kuchi, iste‘mol, ilmu-fan, geografik qirin omillari ta‘sir ko‘rsatadi. Tabiiyki, dengiz kemasozligi quruqlik ichkarisida emas, port shaharlarda joylashtiriladi. Xuddi shunga o‘xshash stanoksozlik, elektrotexnika, traktorsozlik kabi juda ko‘p mashinasozlik tarmoqlari o‘ziga xos hududiy tashkil qilish xususiyatlariga ega. Albatta, bu sanoat tarmog‘i uchun kooperatsiya shakli muhimligi tufayli uning markazlari qulay transport geografik o‘ringa ega bo‘lishlari ham lozim.

Ximiya va neftni qayta ishlash sanoati. Asosiy ximiya uchun xom-ashyo omili uncha muhim emas. Chunki, bu sanoat turli xil xom-ashyo: qsimlik, mineral, ishlab chiqarish chiqindilari, o‘atto suv va havo asosida ham tashkil etilaveradi. Binobarin, ximiya sanoati katta erkinlikka ega. Ammo, unga ta‘sir etuvchi boshqa kuchli omil mavjud- bu ham bo‘lsa ekologiyadir.

Neftni qayta ishlash zavodlari xom-ashyo rayonlariga ko'ra iste'mol rayonlarida ko'proq uchraydi. Xom neftni keltirib turli xil mahsulot olish, ularning barchasini alohida –alohida keltirishdan ko'ra arzonroq, qulay va xavfsizroq. Bahzan bunday zavodlar magistral neft quvurlari qtgan joylarda ham tashkil etiladi.

Ximiya sanoati uchun suv va elektr energiyasi omili ham ahamiyatliroq. Shu sababdan bo'lsa kerak, CHirchiq yirik ximiya sanoati markaziga aylangan.

O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoatini joylashtirish ham o'ziga xos. Jumladan, yog'ochni qayta ishlash aksariyat hollarda o'rmonzorlarga yaqin joylarda amalga oshiriladi, Chunki 40 foizgacha yog'och (novda va shox-shabbalar) chiqindiga ketadi. TSellyuloza-qog'oz ishlab chiqarish esa asosan uch variantda joylashtiriladi: xom ashyo rayonida, yog'och oqizuvchi daryolarning temir yo'llar bilan kesishgan nuqtasida hamda daryolarning quyilish qismida. Ko'rinib turibdiki, bu erda transport va geografik qrin omillari katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha tsellyuloza- qog'oz sanoatining joylashuvini Rossiya Federatsiyasi misolida ko'rsa bo'ladi. Masalan, Krasnoyarsk, Volgograd, Krasnokamsk, Perm, Kotlas, Balaxna, Arxangel'sk va boshqalar turli variantlarda vujudga kelgan ushbu sanoat markazlaridir. Shuningdek, yog'ochni qayta ishlash sanoatiga mebelsozlik, daftar-qalam, sport buyumlari va musiqa asboblari, temir yo'l shpallari, uysozlik, gidroliz spirti olish kabi juda ko'p tarmoqlar ham kiradi. Ularning joylashtirilishi esa mahsulotning «xom-ashyo talabligi» hamda transport jihatidan qulayligiga qarab tashkil qilinadi. Ayni vaqtda, bu erda

xom-ashyo, transport, iste'mol omillari bilan birga suv sharoitlari ham e'tiborga olinadi.

qurilish sanoati boshqa tarmoqlarga nisbatan «oldinda» borishi kerak, zero usiz yangi erlar o'zlashtirilmaydi, korxona va tashkilotlar bunyod etilmaydi. /isht, tsement, cherepitsa, shifrni ishlab chiqarish ko'p jihatdan xom- ashyoga bog'liq. Shu sababdan bo'lsa kerak Rossiyaning asosiy tsement sanoati markazlari -Volg'sk, Iskitim, Novorossiysk - atrofida buning uchun xom-ashyo, mergli, oo'aktosh ko'p miqdorda mavjud. O'zbekistonda ham tsement ishlab chiqarish xom-ashyo omilini e'tiborga olgan tarzda amalga oshirilgan (Bekobod, Angren, quvasoy, Oo'angaron). Bundan tashqari, tsement ishlab chiqarish qora va rangli metallurgiya markazlarida ham tashkil qilinadi. Buning uchun domna pechlarining chiqindisi-shlak, alyuminiy sanoatiga tegishli glinozyom zavodlari chiqindilari ishlatiladi.

Temir-beton mahsulotlari va qurilmalarini joylashtirish iste'mol omili orqali tashkil qilinadi. Shu bois ularning geografiyasi keng bo'lib, bunday korxonalar barcha yirik shaharlarda mavjud.

Yengil sanoatni hududiy tashkil qilishda xom-ashyo, ishchi kuchi va iste'mol omillari etakchi rol qynaydi. Masalan, paxta tozalash va pillachilik zavodlari, jun yoki terini yuvish kabilar bevosita xom-ashyo rayonlarida joylashtiriladi. Sababi, ulardan olinadigan mahsulot birligiga juda ko'p xom-ashyo sarflanadi.

Tqqimachilik, poyafzal, tikuv, trikotaj fabrikalari, gilam ishlab chiqarish mehnattalab bo'lgani uchun ular katta kichik shaharlar, rayon markazlarida quriladi. Shu bilan birga tqqmachilik korxonalari og'ir sanoat markazlarida ayollar ishchi kuchidan foydalanish maqsadida ham

joylashtiriladi. Mazkur sanoatning ko'p mehnat resursini talab qilishi ayni paytda uning iste'mol rayonlarida joylashtirilishi bilan uyg'unlashib ketadi. Chunki, mehnat resursi, aholi engil sanoat mahsulotining iste'molchisidir, ular esa hamma uchun va har doim kerak.

Oziq-ovqat sanoatini joylashtirish ko'proq iste'mol omiliga qarab amalga oshiriladi (bu mahsulotlar ham barcha uchun va doimo zarur). Shuningdek, ularning transportda tashish imkoniyatlari, sifatining buzilmasligi ham inobatga olinadi. Jumladan, yog'-moy ishlab chiqarish, konserva, vino sanoati, qand lavlagi va tamakini qayta ishlash ko'proq xom ashyo rayonlarida, gqsht, sut sanoati shahar joylarga yaqin quriladi. Konditer fabrikalari bevosita shaharlardan joy oladi.

Un sanoati, don mahsulotlari kombinatlari ham aksariyat hollarda kichik shaharlarda, g'allakor rayonlarda yoki ularga yaqin bo'lgan shaharlarda rivojlanadi. Keltirilgan undan turli xil mahsulotlarni ishlab chiqarish iste'mol rayonlarida-shaharlarda tashkil qilinadi. Bunday markazlarda bahzan yirik yog'-ekstraktsiya, konserva va vino sanoati, tamaki fermentatsiya korxonalari qurilishi mumkin.

Shunday qilib, oziq-ovqat sanoatining hududiy tarkibi asosan iste'mol va xom ashyo omillari ta'sirida shakllanadi. Ayni vaqtda bu tarmoq qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'liqligi tufayli agrosanoat majmualari ko'rinishida hududiy tashkil etiladi.

Poligrafiya sanoati ko'proq shaharlarda, xususan poytaxt shaharlarda joy oladi. Sababi- bunday shaharlarga matbuot, kitob, gazeta va jurnallarni nashr qildirish o'ziga xos vazifa (funktsiya) hisoblanadi.

Biz yuqorida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish masalasida omillardan emas, sanoat tarmoqlarining xususiyatlaridan kelib chiqdik.

Omillar ta'siri esa umumiy holda oldingi ma'ruzalardan bayon qilingan. Bu erda faqat shuni eslatish lozimki, hozirgi sharoitda sanoat tarmoqlari va korxonalarni aynan qaerda joylashtirish, ularning texnik-iqtisodiy xususiyatlaridan tashqari, bozor munosabatlari-talab va taklif, soliq va kredit, naro'-navo va mintaqaviy siyosatlari ta'sirlarida amalga oshiriladi.

Eng muhimi joylashtirilgan korxona tadbirkor uchun ham, davlat uchun ham qulay va arzon bo'lishi kerak. qulaylik –transport xarajatlari kam, ekologik jihatdan maqbul, arzon demakdir. Kelajakda mahsulot qiymatiga, tannarxiga unga ishlatilgan xom ashyo sarf-xarajatlari, ya'ni «resurs uchun to'lov» ham kiritilishi kerak. Zero, bozor munosabatlari davrida u yoki bu resursni qazib olgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlari, atrof-muhitga ko'rsatilgan zarar albatta qoplanishi lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Sanoat tarmog'i nima va u qaysi belgilar asosida ajratiladi?
2. Xom-ashyo, mehnattalab, ilmtalab sanoat korxonalarining joylanish xususiyatlari qaysilar?
3. O'zingiz yashayotgan hudud sanoat korxonalari joylanishini asoslab bering.
4. «UzDYEo» avtokorxonasi va neftni qayta ishlash zavodlari nima uchun aynan Asaka va qorovulbozor shaharlarida qurilgan?
5. Xom-ashyo ishlatilishi miqdori bilan ekologiya, ishchi kuchi omili bilan fan-texnika taraqqiyoti o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?

7-ma'ruza . Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylanishi

Reja

1. qishloq xo'jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari.
2. qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
3. Dehqonchilikning joylanishi.
4. Chorvachilikning hududiy tashkil qilish.

Qishloq xo'jaligi umuman iqtisodiyotning qadimiy sohasidir. Dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti ham avval chorvachilik, shunga dehqonchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Dehqonchilik va, xususan sug'orma dehqonchilik jamiyat taraqqiyotida alohida, inqilobiy ahamiyatga ega bo'lgan. Sababi –aynan sug'orma dehqonchilik jamoa, uning asosida doimiy aholi manzilgohlarining vujudga kelishida muhim rol o'ynagan. Keyinchalik dehqonchilik hunarmandchilik va savdo-sotiqni, ular esa o'z navbatida manufaktura va yirik mashina industriyasini rivojlantirishga olib kelgan.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun quyidagilar xos:

- Agrar soha bevosita tabiiy sharoit bilan bog'liqligi tufayli u mavsumiy xarakterga ega;
- Mavsumiyligi uchun mehnat resurslari ham yil davomida band emas;
- qishloq xo'jaligi rivojlanishi sanoatga nisbatan o'zgaruvchan ko'rinishda boradi;

- bu tarmoqda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish shakllari o'ziga xos-mujassamlashuv va ixtisoslashuv torroq, kooperatsiya va kombinatlashuv esa juda kam hollarda uchraydi;
- qishloq xo'jaligi tarmoqlari areal yoki maydon shaklida hududiy tashkil qiladi;
- mazkur tarmoqda ekstensiv va intensiv rivojlanish yaqqol ko'rinadi;
- qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi sanoatga o'xshash uncha boy emas;
- qishloq xo'jaligida mulkchilikni xususiylashtirish osonroq;
- xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik qilish, chet el investorlarini qishloq xo'jaligiga jalb qilish kamroq va o'z.k.

Yuqoridagi xususiyatlar ushbu tarmoqning iqtisodiyoti va geografiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, tabiiy sharoitning – iqlim va ob-havoning noqulayligi qishloq xo'jaligi unumdorligi, u esa qayta ishlovchi (ozuq-ovqat) sanoatiga va pirovard natijada xalqning turmush darajasini pasayishiga olib keladi. qolaversa, qishloq xo'jaligi bilan sanoatning boshqa tarmoqlari: mashinasozlik, ximiya, qurilish sanoati va elektr-energetika ham aloqador.

Mehnat resurslaridan foydalanishning mavsumiyligi, ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasini yuqori emasligi mazkur tarmoqning iqtisodiy ko'rsatkichlarini pasaytiradi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida er ishlab chiqarish vositasi bo'lib, uning tabiiy xosildorligi hamma joyda ham bir xil emas.

Qishloq xo'jaligi asosan ikki katta tarmoqdan, ya'ni dehqonchilik va chorvachilikdan tashkil topgan. Yer yuzi bo'yicha qishloq xo'jaligida

dexqonchilik oldinda turadi. Biroq, shunday bo'lsada dexqonchilik va umuman qishloq xo'jaligida tarmoqlarning turlanishi sanoatga nisbatan sustroq bormoqda. Ayni vaqtda qishloq xo'jaligidagi ayrim yangi yo'nalishlar –broler parrandachiligi, teplitsa (issiqxona) xo'jaligi, sut va gqsht fabrikalari, o'zlarining tashkil qilinishiga qarab ko'proq industrial sohaga yaqin turadi.

Sqnggi yillarda bahzi bir mahsulotlarning etishtirilishi (pomidor, bodring, ziravorlar va b.) mavsumiy xususiyatini yqqotib bormoqda. Masalan, Toshkent bozorlarida bunday mahsulotlar deyarli yil bqyi mavjud. Albatta, bu qrinda «geografik konveyr»-ning roli ham bor. Chunki, yuqoridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini etkazib turish turli hududlarda, ularning agroiklimiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda navbatma-navbat amalga oshiriladi.

Yana shuni qayd etish joizki, ayrim qishloq xo'jaligi mevalarining geografiyasi tobora kengayib bormoqda. Chunonchi, anjir, anor va ayniqsa xurmo faqat alohida, subtropik rayonlarning mevasi bo'libgina qolmay, ular endigi sharoitda ko'pgina hududlarda etishtirilmoqda.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishga tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Tabiiy komponentlar ichida eng avaalo iqlim, suv va tuproqning ahamiyati katta. Iqlim sharoitlari, harorat, er osti va er usti suvlari, tuproq xususiyatlari qishloq xo'jaligining tarmoqlar va hududiy tarkibini ko'p jihatdan belgilab beradi.

Foydali harorat, ya'ni yig'indisi yil davomidagi sutka haroratining q 10^0S -dan yuqorisi va ijobiy harorat yig'indisi (erta bahordan to kech kuzgacha ijobiy haroratning summasi) qsimliklarning pishib etishi uchun

talab qilinadigan vegetatsiya davrini shakllantiradi. Masalan, paxta uchun birinchi ko'rsatkich eng kamida 2000°S , ikkinchisi 4000°S bo'lishi kerak.

Qishloq xo'jaligi uchun erning ahamiyatini ta'kidlagan edik. Ammo har qanday er maydoni ham bu sohada intensiv foydalanish imkoniyatiga ega emas. Binobarin, hududlarning qishloq xo'jalik salohiyati ekin ekiladigan yoki o'aydaladigan er va umumiy er maydonining nisbati, er fondining xajmi va tarkibi orqali belgilanadi. Ayniqsa, sug'oriladigan er maydoni bilan qishloq aholisining ta'minlanganlik darajasi katta mazmunga ega.

Foydalanish mumkin bo'lgan er maydonining xajmi shu joyning geomorfologik holatiga ham bog'liq. Chunonchi, tekis bo'lmagan hududlarda er koeffitsienti nisbatan past bo'lishi aniq.

Ayni chog'da bizning sharoitimizda faqat er maydonining bo'lishi etarli emas. Buning uchun albatta yana issiq harorat va suv, namgarchilik talab qilinadi. Chunki, O'zbekistonda etishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining ko'pchiligi issiqtalab va suvtalabdir. Ayniqsa, bodring, pomidor, baqlajon, sholi kabilarda suv sarfi ancha yuqori.

Qizig'i shundaki, tabiatda bir joyning o'zida issiq harorat, dexqonchilikka yaroqli er maydoni va suv kamdan-kam hollarda uchraydi. Suv bor joyda qulay er maydoni yqq (tog'liklar), er maydoni bor joyda suv yqq (cho'l lar). Birinchisida dexqonchilik uchun terrasa usuli, ikkinchisida sunhiy sug'orish qllaniladi.

Qadimda sug'orma dexqonchilik daryolarning quyilish qismida, delg'tasida rivojlangan va buning uchun tabiiy hosildor allyuvial yotqiziqlardan foydalanilgan. Bizning qlkamizda dastlabki voo'alar aynan mana shunday hududlarda vujudga kelgan. Keyinchalik sug'orma

dexqonchilik geografiyasi daryolarning quyilishidan ularning yuqori qismlariga kqtarilib borgan, suv omborlari va kanallar qurilishi munosabati bilan tog' yonbag'ri, adirlar ham ishlab chiqarish oborotiga kiritilgan, voo'alar bir-biriga tutashib ketgan (masalan, Farg'ona vodiysida).

Sunhiy sug'oriladigan dexqonchilikdan tashqari bizda bahorikor erlar ham ko'p (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo viloyatlari va boshqalar). Bunday tabiiy namgarchilikdan foydalanib dexqonchilikni yuritish, erning gidrotermik rejimini hisobga olgan holda joylashtiriladi. Maxsus adabiyotlarda buning uchun "Lange omili" tushunchasi mavjud bo'lib, u issiqlik bilan yog'in-sochin nisbatini bildiradi. Jumladan, bahorikor dexqonchilikda yillik yog'in-sochin miqdori o'rtacha yillik haroratdan kamida 15 marta ko'p bo'lishi talab etiladi. Agar bu koeffitsient 15 dan kam bo'lsa, u holda faqat cho'l yaylovchiligi rivojlantirish mumkin, xolos.

Havo (harorat), suv, tuproq-qishloq xo'jaligi rivojlanishi va foydalanishining asosiy uch shartidir. Shu bilan birga melioratsiya va irrigatsiya, mehnat resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, transport va boshqalarning ahamiyati ham muhim. Masalan, ishchi kuchi omili, ayniqsa, sug'orma dexqonchilikda, sabzavotchilikda katta rol qynaydi. Ammo, ta'kidlash lozimki, O'zbekiston qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining bandligi nihoyatda yuqori. Bu esa mazkur tarmoq samaradorligini, uning mehnat unumdorligini nihoyatda pasayishiga sabab bo'ladi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AqSh qishloq xo'jaligida atigi 8,7% mehnat resurslari band. Buyuk Britaniyada, hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi mahsulotlari chetdan keltirilganligi tufayli, bu ko'rsatkich 3%ni tashkil qiladi.

Dunyo bo'yicha qishloq xo'jaligida mehnatga layoqatli aholining yarmidan ko'prog'i ishlaydi. Afrika va Osiyo davlatlarining bahzilarida bu ko'rsatkich yanada yuqori (masalan, Nepalda 90%). Ayni vaqtda rivojlangan mamlakatlarda sanoatning "pastki" qatlamlarini rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chishiga qxshab, ularda qishloq xo'jaligining intensiv shakli saqlanib qolmoqda, xolos.

Qishloq xo'jaligida aholi bandligining qisqarib borishi dastlab Buyuk Britaniyada, sqngra Belg'giya, Niderlandiya, Daniya, AqSh va boshqalarda kuzatilgan. Natijada, hozirgi kunda bu mamlakatlarda bir fermer taxminan 80 va undan ortiq kishini oziq-ovqat bilan ta'minlashga qodir. Vaholanki, rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnat sarfi o'addan tashqari ziyod, qishloq joylarda "yashirin" ishsizlar ko'p, aholining nisbiy va o'atto mutloq ortio'chaligi sezilib turibdi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligida iqtisodiy isloo'atlarni chuqurlashtirishga va shu asosda ijtimoiy masalalarni hal etishga katta ahamiyat berilmoqda. Biroq, hozircha bu erda muammolar ko'p: qishloqlarda ish qrinlari kam, shaharlar esa ortio'cha ish kuchini ta'minlay olmayapti. Bu ham bo'lsa o'tish davrining qiyinchiliklaridan biridir.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda mexanizatsiyalash, agrotexnika, agroxiimiya, selektsiya kabi ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni rivojlantirish ahamiyatlidir. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi infrastrukturasi, sug'orish inshootlari –suv omborlari va kanallar, erlarning meliorativ holatini yaxshilovchi chora-tadbirlar ham agrobiznesga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ko'pgina mamlakatlar qatorida O'zbekistonda ham shahar atrofi qishloq xo'jaligi rivojlanib bormoqda. Bu esa o'z navbatida paxta

maydonlarining shahardan uzoqlashishiga olib keladi. Shu bilan birga paxtachilik tog' oldi hududlarida, qoraqalpog'istonda, Sirdaryo viloyati va qarshi cho'l ining shqrlangan erlarida qisqarib bormoqda. qisman bu jarayon g'alla-bug'doy maydonlarini kengaytirish asosida ham kuzatilmoqda. Demak, kelajakda paxtachilikning joylanishida jiddiy o'zgarishlarni kutish mumkin.

Ayni vaqtda bog'dorchilik va uzumchilik, ayniqsa g'alla etishtirish maydonlari kengaymoqda. Bunday o'zgarishlar jahon miqiyosida ham sodir bo'lmoqda. Xususan, 60-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlardagi "yashil inqilob" g'allachilik joylanishini sezilarli darajada o'zgartirdi.

Dunyo bo'yicha chorvachilikning em-o'ashak maydoni umumiy er maydonining taxminan 20-25% tashkil qiladi. Bahzi mamlakatlarda (masalan, qirg'iziston, qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va b.) bu ko'rsatkich undan ham yuqori. Buning ustiga mazkur mamlakatlarda yaylovzorlarning hosildorligi past va, binobarin, ularning "chorva sig'imi" ham yuqori emas. Demak, bu va shunga o'xshash hududlarda ekstensiv chorvachilik rivojlanib boradi.

CHorvachilikning sut va sut-gqsht yo'nalishi uning ancha intensiv va maxsuldor sohalaridir. Sutchilik esa, odatda, muloyim tabiiy sharoitda, uncha issiq bo'lmagan va yog'in-sochin etarli rayonlarda, daryo qayirlari va dalalar yam-yashil qtlloo'zorlar bilan qoplangan joylarda juda yaxshi rivojlanadi (Belorussiya, Boltiq bqyi davlatlari, Rossiyaning Kastroma, Yaroslavl, Vologda viloyatlari, Gollandiya, CHuy vodiysi va o'.k.). Jun chorvachiligi esa issiq cho'l tabiatida qulay imkoniyatga ega (Avstraliya, Mug'iliston, qozog'iston va o'.k.).

Sut chorvachiligining joylanishi shahar aholisi ehtiyoji asosida shakllanishi ma'qul. Shu bilan birga keyingi yillarda transport, xususan avtorefrigeratorlarning ta'siri ostida bu tarmoq uzoqroq masofada ham joylashtirilmoqda. Keltirilgan sut asosida u bilan bog'liq boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish shahar joylarda tashkil qilinadi.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilikning hududiy birikmalari ham mavjud. Chunonchi, g'allachilik rayonlarda parrandachilik, kartoshka etishtiriladigan erlarda sut-gqsht chorvachiligi, qand lavlagi ekiladigan hududlarda chuchqachilik rivojlanib boradi. Bu esa qishloq xo'jaligida o'ziga xos hududiy ishlab chiqarish majmuasi (kompleksi)-ni shakllantiradi. Bunday majmualarning eng murakkab va rivojlangan shakli esa qishloq xo'jaligi va qayta ishlovchi sanoat (rasman oziq-ovqat sanoati) asosida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuini bundan ham keng mahnoda talqin qilish mumkin. U holda bu majmua sanoatning qishloq xo'jaligi bilan bog'liq barcha tarmoqlarini, transport va omborxonalarini ham o'z qamroviga oladi. Aynan shu mazmunda agrosanoat majmualari milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning o'zagini hosil qiladi.

Sanoatda bo'lganidek, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda ham eng asosiy omil bozor munosabatlari bo'lib qolmoqda. Nimani etishtirishni hozirgi kunda bozor, narx-navo belgilaydi, amma bu ta'sir qishloq xo'jaligida ma'lum vaqt qtgandan sqng o'z kuchini ko'rsatadi (Chunki, mahsulot etishtirish uchun ancha vaqt talab etiladi, sanoatda esa bu jarayon nisbatan tez kechadi).

Respublikamiz sharoitida ko'p va har doim iste'mol qilinadigan mahsulotlarning bozor kong'yukturasida o'ziga xos o'zgarishlar bo'lib

turadi. Masalan, bir yili piyoz kamchilik va qimmatchilik bo'lsa, ikkinchi yili, aksincha kartoshka qimmat bo'lishi mumkin. Bunday bozordagi vaziyatning almashib turishi dehqonchilik ixtisoslashuvi va joylanishida tez-tez o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Xuddi shunday holat sabzi, karam va boshqa kundalik hayot uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirilishda ham kuzatiladi.

Savol va topshiriqlar

1. qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish shakllari qanday va ular ushbu tarmoq iqtisodiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatadi?
3. qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyoti qanday o'z aksini topadi?
4. Bozor iqtisodiyotining qishloq xo'jaligi rivojlanishi va joylanishiga ta'sirini tushuntirib bering.

8-ma'ruza . Transportni joylashtirish

Reja

1. Transportning xo'jalik tizimidagi o'rni.
2. Ishlab chiqirishni joylashtirishda transportning roli.
3. Transport tarmoqlarining joylanish omillari.
4. O'zbekiston transporti.

Transport sanoat va qishloq xo'jaligi bilan birga ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi hisoblanadi. U xo'jalik tizimining «qon tomiri», harakatlantiruvchi kuchi sifatida mamlakat va rayonlar iqtisodiy aloqalarini amalga oshiradi, ularning geoiqtisodiy yaxlitligini ta'minlaydi. Transportsiz iqtisodiy geografiyaning negizi bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti, mahsulotni ishlab chiqargan rayon bilan uni iste'mol qiladigan joy orasida aloqa bo'lmaydi, hududiy ishlab chiqarish majmualari ham shakllanmaydi. Umuman olganda, uslubiy tizim (sistema) va majmua (kompleks)-ni transport aloqalarisiz tasavvur qilish qiyin.

Yuqoridagi makroiqtisodiyotning uch asosiy tarmog'ini hududiy tashkil qilish shakli o'ziga xos «geografik geometriya»-ga ega. Iqtisodiy makonda sanoat alohida nuqtasimon, qishloq xo'jaligi maydon (areal) ko'rinishiga ega bo'lsa, transport hududni kesib qtuvchi va nuqtalarni birlashtiruvchi kesim, chiziq, «qq» vao'zifasini qtaydi. Ana shu uch xil shakllarning birligi geoiqtisodiy makon, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning tashqi ko'rinishi, mintaqaviy iqtisodiyot tasvirini aks ettiradi.

Transportga turli mahnoda qarash mumkin. Masalan, u xo'jalikning alohida tarmog'i, ishlab chiqarishning hududiy tarkibiga kiruvchi to'rt elementlardan biri. Shu mahnoda transport nafaqat vosita, balki muhim makroiqtisodiyot tarmog'i hisoblanadi. Ayni vaqtda transport ishlab chiqarish infrastrukturasining asosi hamdir. Bu mahnoda transport ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil qilishning omili ekanligi ko'rinib turibdi. Demak, transportni tarmoq hamda vosita-omil ko'rinishida o'rganish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, ayrim hollarda transportning ana shu ikki funktsiyasi chalkashtirilib yuboriladi, uning makroiqtisodiyot tarmog'i va infrastruktura vazifasini bajarishi orasidagi farq sezilmay qoladi. Vaholanki, ikkinchisi birinchisi uchun xizmat qiladi, sharoit yaratadi.

Transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi ahamiyatini oldingi mavzularda ko'rgan edik. Bu omilga birinchi bo'lib nemis olimi A.Veber o'zining «sanoat shtandorti»da katta qirib bergani ham bizga ma'lum. Darhaqiqat, ishlab chiqarishni joylashtirishda «qulay» yoki «noqulay» degan tushunchalarning o'zi aksariyat hollarda transport omili orqali ifodalanadi; qulaylik –arzon demakdir, arzon esa transport jihatidan qulaylikni, yo'l sarf-chiqimining kamligini anglatadi.

To'g'ri, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishda xom-ashyo va yoqilg'i sarfining kamayishi, temir yo'llarning elektrlashuvi, turli xil quvur transporti, yuqori quvvatli elektr uzatish tarmoqlari, dengiz transportini konteynerlashtirish va o'okazolar transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi rolini biroz bo'lsada susaytiradi. Ammo, shunga qaramasdan, transportning mahsulot qiymatini shakllanishida, tannarxida o'issasi katta. Xususan, bozor iqtisodiyoti sharoitida, talabning individuallasuvi, mahsulot turlarining ko'payishi va ularni o'z vaqtida etkazib berish transport ahamiyatini yanada oshiradi. Transport bilan aholi joylashuvi, shaharlar rivojlanishi o'rtasida katta aloqadorlik mavjud; biri ikkinchisini taqozo qiladi, biri ikkinchisiz bo'lmaydi. Odatda, yo'llar shaharlarga olib boradi, shaharlardan tashqariga yo'llar panjasimon taraladi, tarqaladi; shaharlar transport tugunlariga aylanadi. N.N.Baranskiy yo'llar va shaharlar ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimi, rayon va mamlakatlar xo'jaligining «qovurg'asi», o'zagi sifatida ta'riflaganda

hech qanaqa mubolag'a yqq. CHindan ham hududning ichki tuzilishi «rentgen nuri» asosida kuzatilganda bizning ko'z qngimizda aynan ana shu yo'llar va shaharlar orqali gavdalanadi.

Transportning shaharlar aglomeratsiyasi, shahar atrofi xo'jaligida ham ahamiyati beqiyos. Amerikaliklarni hozirgi kunda shahar atrofi, shahar yaqinida yashovchi xalq, deb ta'riflashadi. Sababi, bu erda urbanizatsiyaning yuqori bosqichi –suburbanizatsiya tez rivojlanmoqda.

Yo'llar yangi o'zlashtiriladigan hududlarga birinchi bo'lib kirib keladigan infratstruktura elementidir. Yo'llar qazilma boylik konlariga boradi, ularni ishlab chiqarish markazlari bilan ulaydi, bog'laydi; sanoat parklarini shakllantiradi. Xullas, transportsiz hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmua vujudga kelmaydi.

Transport turining joylanishi, zichligi va shakli hudud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasining muhim ko'rsatkichidir. Masalan, radial-aylana, tqrsomin shakl, odatda, rivojlangan rayonlarda kuzatiladi. Agar hududning faqat chekka qismlari transport bilan ta'minlangan bo'lsa, demak, hududning ichki qismi tabiiy sharoiti o'zlashtirish uchun noqulay (Sibir, Uzoq Sharq, qozog'iston, Turkmaniston va o'.k.). Ko'pincha yo'lning, transportning turlarini, joylanishiga qarab hududning xo'jalik tarkibi, mujassamlashuvi va ixtisoslashuvini aniqlash mumkin. Bahzan temir va avtomat yo'llar, quvur transporti, elektr uzatuvchi tarmoq va kanallar bir-biriga paralell holda joylashadi, ikki yirik markaz orasida serqatnov «koridor» vujudga keladi. Yo'l bqyidagi aholi manzilgohlarining kichrayib borishi markazdan uzoqlashishni, yiriklashuvi boshqa markazga yaqinlashuvdan darak beradi.

Transport uzoqni yaqin qiladi, masofa va vaqtni uyg'unlashtirib, ularni tejashga olib keladi, mayatniksimon migratsiyani kuchaytiradi. Ishlab chiqarish sohasida esa u mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatlashuv bilan chambarchas bog'liq.

Mamlakat va rayonlar, shaharlarning iqtisodiy geografik o'rnini, salohiyat va imkoniyatlarini amalga oshiruvchi ham transportdir. U hududlarni bir-biri bilan bog'laydi, mintaqalarni, milliy va jahon o'qjaligini mukammal sistema tarzida shakllantiradi. Bir vaqtlar N.N.Baranskiy: «Volga Rossiyaning Osiyo mamlakatiga, Dnepr O'rta Dengiz mamlakatiga aylantiradi», deb aytgan edi. Agar bizning Amudaryo va Sirdaryo ham Jahon okeaniga bevosita chiqqanda edi, Ehtimol qlkamizning geosiyosiy mavqei, xo'jaligi va madaniyati yanada boshqacha bo'lar edi.

Transport ayniqsa tashqi savdo bilan aloqador. Binobarin, mamlakatning savdo aloqalari, xalqaro iqtisodiy munosabatlar negizida transport tizimi yotadi. Xuddi shu qirinda milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan erkin iqtisodiy mintaqalarni (EIM), texnopolislarni vujudga keltirishda transport rolini ta'kidlash joiz.

Shunday qilib, ijtimoiy va iqtisodiy hayotning biror qismi yqqqi, u transport bilan bog'liq bo'lmasa. Sanoat, qishloq xo'jaligi, aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi transport omiliga asoslanadi.

Endi transportning o'zini joylanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqaylik. qadimda transport, xususan dengiz va daryo transporti tabiiy sharoitga bog'liq bo'lgan. O'ozir ham qitha va mamlakatlarning qirg'oq chizig'i, shakli tabiiy holda portlarni (bandargoo'larni) qurish nuqtai nazaridan qulay va noqulay bo'lishi mumkin.

Temir yo'l transportining tabiiy omillarga bog'liqligi boshqalarga qaraganda ancha kam. Dunyoning ayrim mamlakatlarida (Boliviya, Peru) temir yo'llar 4700-4800 m dengiz sato'idan balandlikda joylashgan tog' mintaqalarida temir yo'llar odatda daryo bo'ylab, bahzi joylarda tunellar orqali qtadi, murakkab sharoitda tor izli yo'llar quriladi.

Temir va avtomobil yo'llar qurilishida ko'priklar ham katta ahamiyatga ega. Ko'priklarni qurish esa tog' yoki tekislik daryolarda o'ziga xos xususiyatga ega. Tog' daryolarida ko'priqlar uncha uzun emas, tekislikda esa ular uzun bo'lib, buning uchun uning tayanchi qirg'oqning qattiq jinslaridan iborat qismiga qqiyiladi. Umuman, temir yo'llarni qurish katta vaqt va mablag'ni talab qiladi, ammo ular shunga muvofiq uzoq muddat xizmat qiladi.

Tabiiy sharoit, jumladan shamol, yog'in-sochin, bulut, tuman avtomobil, havo va dengiz transportiga ancha ta'sir ko'rsatadi. Tuproq va uning fizik xususiyatlari, gidrogeologik sharoit ayniqsa qattiq qatlamli avtomobil yo'llarni qurishda e'tiborga olinadi.

Xo'jalik va aholi joylashuvi ham transport turi va tarkibiga ta'sir etadi. Jumladan, tog'-kon, og'ir sanoat rayonlarida temir yo'l, qishloq xo'jaligi rayonlarida avtomobil transporti, o'rmon xo'jaligida daryo transporti katta ahamiyatga ega bo'ladi. Sanoat va qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlangan, aholi zich joylashgan voo'a va vodiylarda, shahar atrofida, rekreatsiya rayonlarida transport tizimi shunga mos ravishda mukammal holda shakllanadi.

Transportning joylashuviga siyosiy geografik omil ham ta'sir qiladi. Masalan, sobiq SSSRning tarqalishi va yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi natijasida ichki chegaralar tashqi davlat chegarasiga aylandi,

mamlakat ichki qismlarini bog'lovchi transport tizimini shakllantirish zaruriyati tug'ildi. Chunonchi, O'zbekistonda yo'l mustaqilligiga erishish maqsadida /uzor-Boysun-qumqarg'on, Uchquduq-Janubiy qoraqalpog'iston temir yo'llari qurilmoqda, Parij-Shanxay yoki Buyuk Ipak Yo'lini qayta tiklash uchun Angren-Pop avtomobil yo'li kengaytirilmoqda, respublika poytaxtidagi yo'llar magistral-lashtirilmoqda.

Transport to'rlining joylashishida mamlakat hududining katta-kichikligi, tashqi qiyofasi (konfiguratsiyasi) katta mazmunga ega. Agar mamlakat yoki rayon o'zidan kattaroq hududning markazida joylashgan bo'lsa, u holda uning markaziyligi transport aloqalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasini olaylik: u shimoli-g'arbdan janubi-sharqqa uzoq masofada cho'zilgan, Markaziy Osiyoning qoq o'rtasida joylashgan. Demak, O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan aloqa qilishda qulay imkoniyatlarga ega. Ayni vaqtda hududning kesuvchanligi, qtuvchanligi (tranzitligi) ham uning geografik o'rniga bog'liq.

Agar mamlakat dengiz yoki okean bqiida joylashgan bo'lsa, unda suv va quruqlik transportining uyg'unlashuvi talab qilinadi; dengiz transporti tashqi aloqalarni, daryo yoki quruqlik transporti tashqi aloqalarni ichki naqliyot tizimi bilan tutashtiradi.

O'z navbatida quruqlik transporti ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda turli xil geometrik shakllarni vujudga keltiradi. Masalan, O'zbekiston xaritasida Toshkent-Jizzax-Bekobod, Samarqand-Buxoro-qarshi uchburchagi, Farg'ona xalqasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan ana shu shakllar mamlakat milliy va mintaqaviy iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Transport turlari, xususan avtomobil transportini joylashtirishga ekologik omil ham katta ta'sir qiladi. Ma'lumki, hozirgi kunda, ayniqsa shahar ekologik muhitini ifloslanishida avtomobillar qatnovining o'rni yuqori. Avtomobil va samolet qatnovlari muhitni shovqin jihatidan ham «ifloslantiradi». Bu holat ayniqsa yirik aeroport o'rnashgan joylarda juda sezilarli.

Shahar tashqarisidagi magistral avtomobil yo'llar yoqasida ham bu muhit yaxshi bo'lmaydi. Shu bois, bahzi bir ma'lumotlarga qaraganda, katta yo'llarning ikki tarafida 50 m. masofada qishloq xo'jalik ekinlari ekish maqsadga muvofiq emas.

Sqnggi yillarda transport turlari ko'payib va rivojlanib bormoqda, ularning joylanishi ham o'zgarmoqda. An'anaviy temir va avtomobil, suv (daryo, dengiz va okean), havo transporti bilan bir qatorda quvur transporti ham rivojlanib bormoqda. U ko'pincha neft-gaz sanoati mavjud bo'lgan hududlardan turli iste'mol rayonlariga tarqalgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda esa quvurlarda o'atto qattiq jinslar –temir rudasi, kqmir kabilar ham yuboriladi («pulg'poprovod»).

Barcha transport turlarining ikki asosiy vazifasi bor-yuk va passajirlar tashish. Yuk tashishda transport iqtisodiyotida tashiladigan mahsulot yoki xom-ashyoning transportabelligi, masofasi va tarkibi, qiymati hisobga olinadi. Eng arzon, odatda, dengiz (okean) transporti hisoblanadi. Undan keyingi qrinda katta daryolardagi transport turadi. Temir yo'l transporti ham bu borada ancha arzon hisoblanadi.

Transportning o'zini ham hududiy majmualari mavjud. Bunga transport tugunlari misol bo'la oladi. Yirik transport markaz va tugunlarda o'ziga xos ob'ektlar (tahmirlash zavodalri, omborxonalar, bevosita

transport bilan bog'liq qurilish materiallari va boshqa sanoat korxonalari) joylashadi.

Ma'ruza yakunida yana bir masalaga e'tibor bermoq lozim. Bu ham bo'lsa, yo'l va transport munosabatidir. Yo'l transport vositalaridan oldin paydo bo'lgan va u hozirgi kunda transport ya'ni masofani kesib o'tishda infrastruktura darajasiga xizmat qiladi; yo'llar transportsiz ham bo'laveradi, lekin aksincha emas. Binobarin, yo'llar joylanishi bu transport joylanishiga hamma vaqt ham mos kelmaydi. Transport to'riining ahamiyati eng avvalo shundaki, u hududni tashkil qiladi, mutao'kamlaydi va bog'laydi.

Savol va topshiriqlar

1. Transportning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Transportning boshqa xo'jalik tarmoqlari bilan aloqasini tushuntirib bering.
3. Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-geografik omillar transport to'ri va tizimini joylashuviga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. O'zingiz yashayotgan viloyatda transportning qaysi turlari yaxshi rivojlangan?

9-ma'ruza . Aholining joylashuvi

Reja

1. Aholiining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni.
2. Aholii joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Aholii joylashuviga ta'sir qiluvchi omillar.
4. Aholiining hududiy tizimlari va aholi manzilgohlarining tiplari.

«Aholii» tushunchasi ko'proq aholi geografiyasi, iqtisodiyot, tibbiyot kabi ijtimoiy (gumanitar) sohalarda qullanilib, u ma'lum bir hududda yashovchi kishilarning birligini anglatadi. Masalan, CHust tumani aholisi, Namangan aholisi, O'zbekiston aholisi, Dunyo aholisi va o'k. Ko'rinib turibdiki, bu erda nisbatan kattaroq hudud nazarda tutilmoqda, kichik hududlarda yashovchi kishilarning birligini, hududiy umumiyligini «sotsium» tushunchasi ifodalaydi va u sotsiologiya fani uchun xos (o'zbek tilida bu jamoa, mao'alla axli mahnosiga mos keladi). Sotsiologiya esa ma'lum yoshdagi shaxs, millat, kasb egalarini odatda kichik hududlar doirasida tadqiq qiladi.

Tarix va etnografiyada «xalq» tushunchasi qullaniladi, muayyan bir mahmuriy hudud iqtisodiyoti «xalq xo'jaligi» atamasi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, biologiya, psixologiya, tibbiyot kabi fanlarda odam, inson tushunchalari ko'proq uchraydi.

Aholii keng mahnodagi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir; aniqrog'i – u 100% ijtimoiy va taxminan 50% iqtisodiydir. Sababi, barcha aholi, yoshuqari dam oladi, davolanadi, xullas ijtimoiy hayot kechiradi, mehnatga layoqatli aholi, ya'ni oilaga daromad keltiruvchilar esa uning yarmiga yaqinini tashkil etadi.

Aholii ijtimoiy ishlab chiqarishning egasi yoki sub'ektdir, u bu jarayonning boshida va ayni vaqtda uning oxirida turadi. Chunki, ishlab chiqaruvchi kuch ham, iste'molchi ham aholidir. Bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodiyotning «sotsiallasuvi» eng avvalo aholining ikkinchi xususiyati bilan bog'liq.

Ta'kidlash lozimki, aholini ishlab chiqarish tarmoqlari va korxonalaridan farq qilib, tom mahnoda joylashtirish qiyin. Meo'monni

uyda, talabalarni yotoqxonada, qochoqlarni mamlakatda joylashtirish mumkin, ammo aholini emas; u aksincha joylashadi, o'zini o'zi tashkil qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, aholi ishlab chiqarishni joylashtirishdagi boshqa sohalarga ko'ra kam harakatchan hisoblanadi.

Aholii ishlab chiqarishni joylashtirishga ikki o'il, ya'ni mehnat resursi hamda iste'molchi sifatida ta'sir etadi. Mehnat resursining ta'siri ham ikki ko'rinishda bo'lib, bu erda uning miqdor va sifat ko'rsatkichlari ahamiyatlidir. Chunonchi, mahsulot birligiga nisbatan ko'p ishchi kuchi talab qiladigan sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari, masalan, paxta tozalash, konserva, vino zavodlari, tqqimachilik kombinatlari, tikuv va trikotaj fabrikalari, paxta, sabzavot etishtirish, bog'dorchilik va boshqalar, odatda mehnat resursi ko'p va arzon bo'lgan hududlarda joylashtiriladi. Bu toifadagi sanoat korxonalari aksariyat hollarda tuman markazlari ka kichik shaharlarga «hayot beradi». Jumladan, Xorazm viloyati, Farg'ona vodiysi sanoat va aholi manzilgohlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu hududlar iqtisodiyoti mujassamlashuv darajasining pastligi, yirik qishloqlar hamda kichik shaharlarning ko'pligi bilan tavsiflanadi.

Rivojlangan mamlakatlar va fan-texnika markazlarida kam, biroq yuqori malakali ishchi kuchi talab qiladigan sanoat tarmoqlari joylashtiriladi. «Ishtalab» korxonalarga priborsozlik, radio, hisoblash mashinalari, kompg'yuter, ishlab chiqarish, aniq mashinasozlik va boshqalar kiradi. Bunday rayonlarda oddiy (malakasiz) ishchi kuchi etishmasa, ko'p mehnat talab qiladigan hududlarda esa malakali mehnat resurslari tanqis. Ushbu hududiy nomuvofiqlik jahon xo'jaligining joylashuviga ham o'z ta'sirini qtkazmoqda. Masalan, ko'p va arzon ishchi kuchiga muhtoj va ekologik toza bo'lmagan sanoat korxonalari yaxshi

rivojlanayotgan mamlakatlarda joylanmoqda. Ularda ishchi kuchining arzonligi chet el investitsiyalarini kirib kelishida, qo'shma korxonalarni qurishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Aholining ijtimoiy xususiyati, ya'ni uning iste'molchi ekanligi kundalik xarid mollari, xalq iste'mol tovarlari kabi barcha uchun va hamma vaqt kerak bo'lgan korxonalar joylashuvini belgilaydi. Hozirgi davrda iqtisodiyotning «ijtimoiylashuvi» yalpi sanoat mahsuloti bilan bir qatorda xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlarida ham o'z aksini topadi.

Aholi joylashuvining eng muhim xususiyati uning zichlik ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. Zichlik brutto va netto (toza) ko'rinishda bo'ladi. Birinchisi mamlakat yoki rayon hududining umumiy maydoniga nisbatan hisoblanadi va 1km^2 ga necha kishi to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha o'rtacha aholi zichligi 1km^2 ga 54 kishini tashkil etadi (bu «o'rtacha» raqam hech kim yashamaydigan Orol dengizi akvatoriyasiga, baland mintaqalariga, doimiy aholisi deyarli yqq bo'lgan katta cho'l va so'rolarga ham taalluqlidir).

Agar mazkur ko'rsatkich faqat aholi yashaydigan hududlarga, xususan sug'oriladigan erlarga nisbatan hisoblab chiqilsa, u sof yoki netto ko'rinishiga ega bo'ladi. Ekiladigan maydonlar bo'yicha zichlik odatda qishloq aholisi uchun ahamiyatlidir.

Demografik zichlik bilan ishlab chiqarishning joylashuvi, ixtisoslashuvi va hududiy mujassamlashuvi, iqtisodiy zichlik o'rtasida ma'lum darajada aloqadorlik mavjud. Jumladan, zichlikning eng yuqori ko'rsatkichlari qayta ishlash sanoati rivojlangan hududlarda, shahar atrofida, qadimdan sug'orma dehqonchilik tarqalgan voo'a va vodiylarda,

agrosanoat rayonlarida kuzatiladi. Tabiiyki, bunday hududlarga ishlab chiqarish rivojlanishining intensiv yo'nalishi xosdir. Ayni chog'da ekstensiv xo'jalik tizimiga ega bo'lgan chorvachilik, ayniqsa yaylov chorvachiligi, o'rmonchilik hamda tog'-kon sanoati rayonlarida aholi zichligi ancha past.

1-jadval

**O'zbekiston Respublikasi ao'sosining hududiy tarkibi va zichligi
(1.01. 2000 y)**

№	Viloyatlar	Maydoni , ming km ²	Aholisi		Zichlik, 1km ² /kishi
			Ming kishi	Jamiga nisbatan, %	
1	qoraqalpog'iston Respublikasi	166,6	1501,0	6,1	9,0
2	Andijon	4,2	2190,8	8,9	521,6
3	Buxoro	40,3	1418,9	5,8	35,2
4	Jizzax	20,5	974,2	4,0	47,5
5	Navoiy	111,0	781,7	3,2	7,0
6	Namangan	7,4	1925,9	7,9	260,4

7	Samarqand	16,8	2669,0	10,9	158,9
8	Sirdaryo	4,2	641,5	2,6	152,7
9	Surxondaryo	20,1	1736,2	7,1	86,4
1 0	Toshkent viloyati	15,6	2350,1	9,6	150,6
1 1	Toshkent shao'ri	...	2144,6	8,8	...
1 2	Farg'ona	6,8	2663,7	10,9	391,7
1 3	Xorazm	6,1	1322,9	5,4	216,9
1 4	qashqadaryo	28,6	2166,3	8,8	75,4
	O'zbekiston Respublikasi	448,9	24486,9	100,0	54,5

Keltirilgan jadval ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda aholi notekis joylashgan bo'lib, bu holat mamlakat tabiiy sharoiti va aholi yashashi uchun kerakli bo'lgan omillarning turli-tumanligidan dalolat beradi. Eng yuqori ko'rsatkich Andijon viloyati (522 kishi) bilan eng past zichlik kuzatilayotgan Navoiy viloyati (7 kishi) o'rtasidagi tafovut deyarli 75 marta barobar.

Aholii joylashuvini tahlil etganda mamlakat yoki boshqa hudud maydonining ko'lamini ham inobatga olish kerak. Ko'rinib turibdiki, respublikamizdagi yuqori zichlikka ega bo'lgan viloyatlar maydoni uncha

katta emas. Umuman olganda, Farg'ona vodiysi hamda Xorazm viloyati O'zbekiston hududining atigi 5,4 %ni tashkil qilgan holda, ular mamlakat aholisining 1/3 qismini joylashtiradi. Bu ikki raqamlarning o'zaro nisbati hududiy aholilik koeffitsienti yoki indeksini anglatadi. Bizning misolimizda ushbu ko'rsatkich 6,1 ni tashkil etadi. Demak, mazkur hududlar aholisining umumiy o'rtacha zichlik darajasi respublika ko'rsatkichidan shuncha marta ziyoddir.

Hududning, barcha omillarini hisobga olgan holda, aholini ma'lum mehyorda joylashtira olishi uning demografik sig'imi deb ataladi. Bu sig'im er, suv, ish qirlari, dam olish zonalari, ekologik holatning optimalligidan kelib chiqib aniqlanadi va uning miqdoriy ko'rsatkichi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Boshqacha qilib aytganda, demografik sig'im mazkur hudud hozirgi vaziyatini saqlab qolgan shartda qancha aholini sig'dira olishi (boqa olishi), uning bu xususdagi imkoniyatini bildiradi.

Bahzi rayonlarda demografik sig'im nihoyatda taranglashgan bo'lib, ularda nafaqat aholining nisbiy ko'pligi, balki uning mutloq ortio'chaligi kuzatiladi. Albatta, shunga o'xshash hududlarda aholining nihoyatda zich joylashganligi, er, suv va ish qirlari bilan etarli darajada ta'minlanganligi ijtimoiy muammolarni keskinlashtiradi, turli xil salbiy oqibatlarga olib keladi.

Dunyoning ayrim mamlakatlarida (Yaponiya, Belg'giya, Isroil, Niderlandiya va b.) aholi zichligi juda yuqori. Biroq bu ko'rsatkich demografik sig'imning normal holati doirasida bo'lib, u butun mamlakat bo'yicha vaziyatni ifodalaydi. Shuningdek, zichlik Ukraina, Baltika davlatlari, Moldaviya va Kavkazorti mamlakatlarida ham ancha yuqori. O'zbekiston bu borada MDO' davlatlari orasida orqaroqda (respublikada

aholi zichligi Rossiya, qozog'iston va Turkmanistonga qaraganda ko'proq), vaholanki, aholining umumiy soni bo'yicha u Rossiya Federatsiyasi, Ukrainadan keyingi uchinchi qorda turadi.

Aholining zich joylashuvi hudud ekologik holatini antropogen omil asosida keskinlashuviga sabab bo'ladi. Shuningdek, bunday sharoitda sanitariya-gigiena holati ham yaxshi emas. Yuqumli kasalliklarning tarqalishi imkoniyati esa kengroq.

O'zbekistonda aholi asosan sug'orma dehqonchilik voo'a va vodiylarda zich joylashgan. Ayrim tumanlarda bu ko'rsatkich 700-800 kishini tashkil etadi. Ayni vaqtda qolgan hududlarda zichlik ancha past. Masalan, Tomdi, Romitan, Taxtakopir, qong'irod kabi tumanlarda u 1-3 kishiga teng, xolos.

Respublikamizda aholining joylashuvi yirik shaharlar hamda magistral yo'llardan uzoqlashgan sari pasayib boradi. Bunday vaziyat ayniqsa, Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Namangan atroflarida va Sirdaryo viloyatida aniq ko'zga tashlanadi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, aholi joylashuviga turli tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir etadi. Bizning sharoitimizda bu borada xususan qishloq xo'jaligi ekin maydonlari uchun kerakli er, suvning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Binobarin, aholi joylashuvi nafaqat yo'llar va shaharlar bilan, balki gidrografik tqr bilan ham belgilanadi. Aholining irrigatsiya shaxobchalari va yo'llar yoqasida zich joylashuvi ayniqsa Farg'ona vodiysida tipik xususiyatga ega.

O'zbekiston xaritasida aholi joylashuvining o'ziga xos hududiy tizimlari ko'zga tashlanadi. Bu borada eng avvalo Toshkent-CHirchiq, Xorazm voo'asi, Zarafshonning o'rta va quyi qismi, Farg'ona vodiysini

ko'rsatish mumkin. «Suv bor joyda hayot bor», deb xalqimiz asossiz aytmagan. CHindan ham mamlakat aholisining ko'pchilik qismi suv bilan yaxshi ta'minlangan hududlarda yashaydi.

Shu bilan birga ishlab chiqarishni joylashtirish aholining hududiy tarkibiga ta'sir qiladi. Yangi sanoat korxonalarini, yo'llarni qurish, erlarni o'zlashtirish aholi joylashuvini o'zgartiradi. Ayni vaqtda tarixan shakllangan aholining hududiy tizimi ishlab chiqarish tarmoqlari va ijtimoiy sohalarni joylashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Aholii joylashuvi yoki uning hududiy tarkibi shahar va qishloq joylar bo'yicha taqsimoti bilan ham tavsiflanadi. Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qiladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda, aksincha, - qishloq aholisi ustun turadi. O'zbekistonda 63% aholi taxminan 12 mingga yaqin turli xil yiriklikdagi qishloq va ovullarda yashaydi. Bu esa qishloq infrastrukturasini va madaniyati, sanoati va transportini rivojlantirishni dolzarb muammo qilib qqyadi. Shu nuqtai nazardan qishloq joylarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish davlat mintaqaviy siyosatining o'ziga xos yo'nalishi hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Aholi joylashuvi va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
2. Aholi joylashuviga ta'sir etuvchi omillarni o'zingizning viloyatingiz misolida tushuntirib bering.
3. Aholi zichligi qanday o'lasoblanadi?

4. Demografik sig'im, aholining nisbiy va mutloq ortio'chaligi nima?

10-ma'ruza . Aholiga xizmat Ko'rsatish soo'alarini joylashtirish

Reja

1. Aholiiga xizmat ko'rsatish va ijtimoiy infrastruktura.
2. Aholiiga xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibi.
3. Servis ob'ektlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
4. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmualari.

Aholiiga xizmat ko'rsatish sohalarini ayrim adabiyotlarda ijtimoiy infrastruktura bilan mahnodosh ta'kidlangan. Umuman olganda, bunday fikrga qat'iy ehtiroz yqq. Biroq, ilgari infrastruktura xo'jalikning alohida tarmog'i sifatida tan olinmagan va u asosan ishlab chiqarish hamda aholi hayot-faoliyati uchun lozim bo'lgan shart-sharoitlar majmui, poydevori (infra-ichki, struktura –tuzilish, ya'ni ichki tuzilish) mazmunida talqin qilingan.

Aholiiga xizmat ko'rsatish ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida muhim o'ringa ega. Darxaqiqat, barcha mahsulot-moddiy va mahnaviy boylik pirovard natijada Inson uchun, aholining eo'tiyojini qondirish maqsadida yaratiladi. Kishilarning talab-eo'tiyoji esa borgan sari miqdor va sifat jihatidan o'zgarib boradi, xizmat ko'rsatish sohalarining tur va shakllari ko'payib turadi.

Hozirgi davrda aholiga xizmat ko'rsatish qndan ortiq sohalarni o'z ichiga oladi. Jumladan ular: 1)uy-joy va kommunal xizmati; 2)chakana savdo; 3)umumiy ovqatlanish; 4) maishiy xizmat; 5) ta'lim xizmati;

6)sog'liqni saqlash; 7)ijtimoiy ta'minot; 8)rekreatsiya va turizm xizmati; 9)madaniy xizmat; 10) moliya xizmati; 11) yuridik xizmat; 12) aloqa xizmati; 13) yo'lovchi transporti xizmati; 14) yo'l va yo'l xavfsizligi xizmati va boshqalar. Ushbu xizmatlarning barchasi aholining turmush darajasi va yashash sharoitini yaxshilashga qaratilgan. Binobarin, ularning hududiy tashkil etilishi eng avvalo aholi joylashuvi, uning ijtimoiy-demografik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ta'kidlash lozimki, bozor munosabatlarini shakllantirishga mazkur sohalar boshqa tarmoqlarga qaraganda tez va oson kirishadi. Masalan, xususiylashtirish, nodavlat sektorini kuchaytirish avvalambor aynan ana shu sohalarda boshlandi (bahzan uni «kichik xususiylashtirish», sanoatga tegishlisi esa «katta xususiylashtirish» deb ataladi). Ehtimol, buning sababi aholiga xizmat ko'rsatish sohalari korxonalarining uncha katta emasligi, bu yo'nalishda kachik va o'rta tadbirkorlikning rivojlantirish imkoniyatlarini kengligi bo'lsa kerak.

Ijtimoiy xizmat sohalari aholiga qaratilgan, aholi joylashuvi esa ishlab chiqarish tarmoqlariga ko'ra ancha turg'un. qolaversa, bu xizmat sohalari kishilarning kundalik hayoti bilan bog'liq. Binobarin, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini (AXKS) joylashtirish bevosita mahalliy xokimiyat zimmasiga yuklanadi. Chunki, endigi sharoitda qaerda bolalar bog'chasini yoki o'rta maktabni qurish, dorixona yoki kasalxona tashkil etish, sanitariya-gigiena yoki qt o'chirish xizmatini tashkil qilish muammolari va o'okazolar ilgarigidek markazdan turib emas, balki o'z joyida hal etilishi kerak.

Yana shuni e'tiborga olish lozimki ushbu sohalarda erkin raqobat kuchli va yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, kishilarning o'zlariga

yoqqan hammomlari, sartaroshxonalari, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari mavjud. Ularning ko'pchiligi hozirgi davrda xususiylashtirilgan. Masalan, birgina Toshkentda shaxsiy xonadonlarda oshxona yoki qao'vaxonalarni ochish, turargoo' va guzarlarda shaxsiy dqkonlar tashkil etish bugungi kunda odat tusiga kirib qoldi.

Ammo, shu bilan birga, bahzi xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilishda vaziyat ancha o'zgardi. Jumladan, hozirgi davrda yirik, ko'p o'ringa ega bo'lgan kinoteatrlarga eo'tiyoy qolmadi. Televidenie, internet tizimi, telefon, radio, targ'ibot (reklama) va boshqalar ko'pgina xizmat turlarini «uyda» tashkil qilish imkoniyati tug'ildi. hatto yirik magazinlar (Markaziy universal yoki Davlat universal magazinlari) ham endi avvalgidek gavjum emas, vaholanki ilgari ular shahar markazini hosil qiluvchi ob'ektlardan biri edi. Balkim, moddiy ishlab chiqarishda bo'lganidek, AXKS-da ham yirik korxonalar, mujassamlashuvning yuqoriligi ayniqsa yangi munosabatlarga o'tish davrida uncha maqbul emasdir.

Xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy maqsadi aholiga barcha qulayliklarni yaratish, zamonaviy, sifatli xizmatlarni beminnat bajarish, uning dam olishini maroqli va mazmunli o'tkazish, vaqt va masofani tejashdan iboratdir. Ko'rinib turibdiki, bu masalalar o'z mohiyatiga ko'ra tom mahnoda dam olishini maroqli va mazmunli o'tkazish, vaqt va masofani tejashdan iboratdir. Ko'rinib turibdiki, bu masalalar o'z mohiyatiga ko'ra tom mahnoda ijtimoiy xususiyatga ega bo'lsada, ular bevosita va bilvosita iqtisodiyot bilan ham bog'liq. Sababi-qqimishli, sog'lom, kuch-quvvatini tiklagan kishining mehnati ham unumli va samarador bo'ladi.

Jao'onning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyoti hozirgi davrda aynan ana shu xizmat ko'rsatish tarmoqlarini, servisni yaxshi yo'lga qqqilganligi bilan ajralib turadi. Industrial bosqichdan qtgan davlatlar-AqSh, Yaponiya, /arbiy Yevropa, Yangi industrial mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida mazkur sohaning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Birgina turizm xizmatida jahon bo'yicha 10% ishchilar band bo'lib, ular yalpi mahsulotning 10-12 %ni ta'minlaydilar. Bahzi bashoratlarga qaraganda, turizm XXI asrning asosiy tarmog'i bo'ladi va u eksport tizimida neft va neftni qayta ishlash, avtomobilsozlikni chetlab qtib, oldingi o'ringa chiqib oladi.

Turli mamlakatlarda barpo etilayotgan erkin iqtisodiy mintaqalarning ko'pchiligi savdo-sotiq, eksport-import, xalqaro turizmga ixtisoslashgan. Ularning ayrimlarida (masalan, Kipr yoki Irlandiyada) maxsus xizmat ko'rsatish, erkin savdo mintaqalari, ya'ni «ofshor»-lar tashkil qilingan. Ayniqsa moliya xizmati kuchaymoqda;; London, Ng'yu-York, Tokio, Parij, Frankfurt, Singapur, TSyurix, Lyuksemburg kabi «dunyoviy» shaharlar yirik bank-moliya markazlariga aylanmoqda. Tabiiyki, bunday xalqaro ahamiyatga molik bo'lgan markazlar, EIM qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lishlari shart.

Umuman olganda, xizmat ko'rsatish ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish va aholiga (ijtimoiy) xizmat ko'rsatish. O'z navbatida oxirgisi ham ikki xil bo'ladi: 1) bevosita aholiga xizmat ko'rsatish, masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash, maishiy, madaniy, moliyaviy, aloqa va boshqa turdagi xizmatlar; 2) aholiga kerak bo'lgan vositalarni tahrirlash orqali xizmat ko'rsatish –radio va teleapparaturalar,

sovutgich, kommunal tarmoqlar, avtomobil, poyafzal tahmiri, kimyoviy tozalash, avtomobillarga yoqilg'i quyish shaxobchalari va o'k.

Yuqoridagi turli xil xizmat ko'rsatish tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi har xil. qolaversa, ularni shahar yoki qishloq joylarda qrinlashtirish ham birday emas. Yana shuni e'tiborga olish kerakki, modomiki aksariyat xizmat turlari barcha uchun va hammavaqt ko'rsatilar ekan, u holda bunday xizmat ko'rsatishning darajasi, to'liqligi to'g'risida so'z yuritish talab qilinadi. Shu bilan birga xizmat turlari ham takrorlanishiga qarab har xil: kundalik, vaqt-vaqti bilan va davriy bo'ladi. Bu esa ularning hududiy tashkil qilinishiga ta'sir qiladi.

Aksariyat xizmat turlariga kishilarning o'zlari boradi, ayrimlari kelib xizmat ko'rsatishadi (qt o'chirish, kommunal xo'jalik xizmati, uy jihozlarini tahmirlash, tez yordam va o'k.), yana boshqalari esa o'zaro harakatda amalga oshiriladi (yo'lovchi tashish xizmati). Bahzi xizmat turlari borki, ular uyda va o'z ishxonasida bajarilishi mumkin. Masalan, pochta, aloqa xizmati va b. Shunga o'xshash to'y va marosim, targ'ibot xizmatlarini tashkil etish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ayrim ijtimoiy xizmat sohalari aholiga bepul ko'rsatiladi. Biroq, bozor munosabatlari shakllanib borgan sari bunday turdagi sohalar soni kamayib boradi. Chunonchi, hozirgi davrda sog'liqni saqlash va ta'lim tizimi bularga misol bo'la oladi. Ularning qisman davlat tasarrufida qolishi va xususiylashtirilishi, aralash shakllari o'ziga xos raqobat muhitini yaratadi. Mazkur holat bugungi kunda ayniqsa aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishda juda aniq kuzatilmoqda (masalan, stomotologiya, dorixona xizmatlari sohasida).

Tahlim tizimida ham biroz shunga o'xshash holatlar mavjud. Jumladan, oliygohlarda talaba va magistrning taxminan 2/3 qismi davlat byudjetida bo'lsa, qolganlari pullidir. Shuningdek, o'quvchilarni alohida uyda qitish, repetitorlik qilish ham shaxsan xaq (pul) to'lash asosida olib boriladi. Shu qinda aytish lozimki, respublikamizda Tahlim to'g'risidagi qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining amalga oshirilishi, sog'liqni saqlash tizimining islooh qilinishi ushbu sohalarning hududiy tashkil etilishida ham o'zgarishlarga olib keladi.

Ijtimoiy xizmat ko'rsatish aholiga mo'ljallangan ekan, uni hududiy tashkil etish ham aholi joylashuvi, uning yosh-jins va boshqa demografik xususiyatlariga qarab amalga oshiriladi. Ayni vaqtda AXKS joylashtirish shahar va qishloqlarda har xil. Masalan, shaharlarda, xususan yirik markazlarda xizmat ko'rsatishni hududiy tashkil qilish alohida mavze va mao'allalar doirasida bajariladi; bunday sharoitda servis korxonalari ancha zich bo'ladi, ular deyarli «har qadamda» uchrab turadi (ayniqsa savdo doqkonlari). Tish davolash, dorixonalar ham juda ko'p, bog'cha, maktab, kasalxonalar, rasmxona, notariat korxonalari va boshqalar esa nisbatan kamroq va zichligi ham pastroq. Ammo ularning joylashuv xususiyati qishloq manzilgohlariga qaraganda nihoyatda zich. Bu esa shahar sharoitida hududning ahamiyati va qiymati juda yuqoriligidan dalolat beradi. Binobarin, hududni ijtimoiy tashkil qilish shaharlarda o'ziga xosdir. Sotsiologiya, rayon planirovkasi kabi fanlar shahar ijtimoiy-iqtisodiy hayotini ana shunday mikrogeografik darajada o'rganadi va tashkil qiladi.

Aholiiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish pog'onasimon, ierarxiya shaklida bo'ladi. Bu haqda avvalroq V.Kristallerning

oltiburchaklari va «markaziy qirin» g'oyasi xaqida aytilgan edi. Mazkur sohalarning aynan ana shunday tashkil qilinishi eng avvalo aholi joylashuvi, aholi manzilgohlarining katta-kichikligi, ularning bajaradigan vazifasi (funktsiyasi) va transport bilan ta'minlanganligiga qarab amalga oshiriladi. Markaziy qirinlar kattalashgan sari past bosqichdagi markazlar xizmat ko'rsatish turlarini ham qamrab oladi yoki, aksincha, ular kattalashgan sari xizmat ko'rsatish turlari ham ko'payib boradi. Eng yuqori bosqichdagi markazda servis sohalarining noyob, betakror, oliy darajadagilari qirinlashtiriladi, qolgan barcha tarmoqlar esa mahalliy, ya'ni shu shahar aholisi uchun ahamiyatli bo'ladi.

AXKSning hududiy tashkil etilishini uning ayrim tarmoqlari misolida ko'rib chiqaylik. Masalan, savdo xizmatini olaylik: eng kichik qishloq yoki ovullarda kundalik xarid mollariga ixtisoslashgan dqkonlar mavjud; ulardan kattarog'ida yoki bir-biriga yaqin joylashgan qishloqlarning birida savdo dqkonlarining turlari ko'payadi (oziq-ovqat, sanoat mollari magazinlari), ulardan ham kattarog'ida qo'shimcha dqkonlar (madaniy, xo'jalik mollari magazini) joylashtiriladi. Tuman markazlarida dqkonlar soni va turi yanada oshadi, yirik universal va universam magazinlari tashkil etiladi, viloyat markazlarida savdo yarmarkalari, poytaxtda -savdo markazlari faoliyat ko'rsatishadi.

Xuddi shunga o'xshash holatni ta'lim yoki sog'liqni saqlash tizimida ham uchratamiz. Chunonchi, aholi punktlarining kattalashib borishi bilan maktablar soni, mujassamlashuvi, turi o'zgarib boradi: boshlang'ich maktabi→o'rta maktab→kollej va akademik litseylar →oliy maktablar.

Sog'liqni saqlashda felg'dsher-akusherlik punktlaridan boshlab poliklinika, tug'uriqxona va kasalxonalar, tor ixtisoslashgan kasalxonalar,

tashhis markazlari turli xil bosqich va ta'sir radiusiga ega bo'lgan shaharlarda tashkil qilinadi.

Shunday qilib, AXKSni joylashtirishga eng avvalo demografik omillar ta'sir etadi. Ammo tabiiy–geografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillar ahamiyatini ham inkor qilish to'g'ri emas. Jumladan, tabiiy sharoit avvalambor bevosita sanatoriya–kurort xo'jaligi, dam olish (rekreatsiya) zonalarini rivojlantirishda e'tiborlidir. Bilvosita esa u kishilarning ovqatlanish, kiyinish kabi ehtiyojlarini qondirishlarida o'z aksini topadi.

Turizm xizmati uchun tarixiy obidalar hamda tabiiy sharoit muhimroqdir. Biroq, barcha AXKSni hududiy tashkil qilishda albatta transport omili e'tiborga olinadi. qolaversa, markaziy qiralar ham o'zlarining transport-geografik mavqeiga qarab ajratiladi va ular turli ko'lamdagi ta'sir doirasiga, zonasiga ega bo'ladi.

Markaziy qiralar AXKS mahalliy, mintaqaviy, mintaqalararo va milliy bozorlarini tashkil qiladi. Ushbu sohalar ob'ektlarining o'zaro muvofiqlashtirgan holda joylashtirilishi hududiy majmualarni shakllantiradi. Masalan, dorixona, poliklinika va kasalxona yoki bolalar bog'chasi va maktablarning bir joyda tashkil etilishi, masjid, madrasa va qabristonlarning joylanishi o'ziga xos hududiy majmualarini vujudga keltiradi. Xuddi shunday, maishiy xizmat ko'rsatish turlarining ham kombinat shakllari mavjud.

Shahar aglomeratsiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'p jihatdan AXKSning faoliyati bilan bog'liq Chunki, aglomeratsiya hosil qiluvchi eng muhim omil –bu aholining mayatniksimon tebranma harakati, qiqishga, dam olishga, dahvolanishga, ma'lum bir boshqa o'yojatini

qondirish maqsadidagi doimiy (muntazam) yoki davriy, vaqt-vaqti bilan qatnovidir.

Hozirgi kunda AXKS orasida moliya, bank-kredit, soliq, sug'urta, omonat kassalar xizmatining ahamiyati ham oshib bormoqda. Bu esa bozor infrastrukturasini tashkil qilish va rivojlantirishni dolzarb muammo qilib qqyadi.

Savol va topshiriqlar

1. Aholiiga xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy mohiyati va maqsadi nimadan iborat?
2. Bu sohalarining qaysilari statsionar holatda amalga oshiriladi?
3. AXKSni joylashtirishga qaysi omillar ta'sir etadi?
4. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmua va tizimi, markaziy qrinlarini o'z viloyatingiz misolida tushuntirib bering

11-ma'ruza . Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va shaharlar rivojlanishi

Reja

1. Shaharlar –hududiy mehnat taqsimotining natijasi.
2. Shaharlarning vujudga kelish omillari va joylanishi.
3. Ishlab chiqarishni joylashtirishda shaharlarning roli.
4. Shaharlarning rayon va majmua hosil qilish funktsiyasi.

Ma'lumki, shaharlar ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan. Dexqonchilikdan hunarmandchilik va savdoning ajralib chiqishi ushbu vazifa bilan shug'ullanuvchi maxsus aholi manzilgohlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Ular tovar ayirboshlash

va vositachi markaz sifatida qulay geografik joyda rivojlanib borgan. Shaharlar dastlab davlat maqomiga teng bo'lgan (polis-shaharlar: Afina, Rim, Bog'dod, Konstantinopolg' yoki Vizantiya). O'zimizning qlkamiz taraqqiyotini ham Buxoro-Samarqand «musobaqasisiz», Toshkent, qqon, Xiva, kabi qadimiy markazlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Shaharlarning keyingi rivojlanishi yana o'sha ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimotining kengayishi bilan bog'liq bo'lgan. Ularning jamiyat va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish hamda boshqarishdagi ahamiyati ayniqsa XIX-XX asrlarda kuchaydi. Hozirgi davrda shaharlar qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagan aholining yashash joyi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan ular sanoat, transport, ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan esa fan-texnika, aholiga xizmat ko'rsatish markazidir. Shuningdek, shaharlarning siyosiy ahamiyati ham katta.

Shaharlarning ishlab chiqarishni hududiy shakli sifatida yuqori darajadagi mujassamlashuvga ega. Ularning katta-kichikligi va funktsiyasi, ya'ni bajaradigan vazifasi ham aynan ishlab chiqarishning joylanishga va ixtisoslashuvi bilan bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda bozor munosabatlarining shakllanishida shaharlar muhim rol qynagan. Ularning bozor infrastrukturasini, bank-moliya markazi ekanligi ham ma'lum. Bunday davlatlarda urbanizatsiya darajasi juda yuqori-o'atto 90%dan oshadi. Demak, ularni to'la shaharlashgan mamlakatlar, deb atalsa xato bo'lmaydi.

Odatda, 75-90 % shahar aholisiga ega bo'lgan davlatlar milliy iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlangan, industrial yo'nalishli mamlakatlar hisoblanadi. Agar bu ko'rsatkich taxminan 50-75% bo'lsa, bunday davlatlar iqtisodiyoti ham rivojlangan va xo'jalik tuzilmasi

industrial-agrar bo'ladi; 30-50 %-li esa esa rivojlanayotgan agrar-industrial, 30%-dan pasti iqtisodiyoti zaif agrar davlatdir. Ko'rinib turibdiki, urbanizatsiya darajasi bilan mamlakat va rayonlar iqtisodiyotining rivojlanganligi orasida qonuniy aloqadorlik mavjud.

Darhaqiqat, har qanday davlatning iqtisodiy xaritasida eng avvalo shaharlar ko'zga tashlanadi. Shaharlar va yo'llar mamlakatlar xo'jaligi hududiy tarkibi, milliy iqtisodiyotning o'zagini aks ettiradi. Bu jihatdan ayniqsa yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarning ahamiyati katta. Aynan ana shularda mamlakatning iqtisodiy qudrati, fan-texnika salohiyati, infrastrukturasini, siyosiy kuchi mujassamlanadi.

Shaharlarning ikki asosiy funktsiyasi bor: shahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi. Har ikkalasi ham ishlab chiqarish tarmoqlarining joylashuvi, mujassamlashuvi bilan bog'liq. Masalan, shahar hosil qiluvchi funktsiyaga tashqi transport, sanoat, fan-texnika, turizm, dam olish va xokazolar, ikkinchisiga ichki yo'lovchi transporti, shahar aholisiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar kiradi. Demak, birinchisining ahamiyati asosan tashqariga, ikkinchisi—ichkariga qaratilgan bo'ladi.

Shaharlarning vujudga kelishi va joylanishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular eng avvalo ishlab chiqarish tarmoqlaridir. Masalan, dastavval shaharlar hunarmandchilik va savdo tarmog'larini joylashtirish asosida vujudga kelgan. Keyinchalik, mayda va «katta» sanoat, turli xil transport, fan-texnika kabilar shaharlar rivojlanishiga ta'sir etgan.

Qadimda shaharlar karvon yo'llari, kema qatnaydigan va sug'orma dexqonchilik qilish imkoniyatini beradigan daryo bqylarida, tepaliklarda, muhim harbiy-strategik mavqega ega bo'lgan joylarda qurilgan. Hozirgi

kunda ular har xil qazilma boylik konlari, dam olish maskanlari, universitet, ilmu-fan, bank-moliya tizimi asosida ham tashkil bo'lmoqdalar.

Umuman shaharlarning joylanishiga ta'sir etuvchi omillarni bir necha guruhga bo'lish mumkin. Ular: tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillardir. Chunonchi, shaharni qurish uchun joy yaxshi tanlangan, uning mikrogeografik o'ri, tabiiy sharoiti-er usti tuzilishi, suv va boshqalar qulay bo'lishi talab etiladi. Ayrim shaharlar ana shu sharoitlarni hisobga olinmaganligi sababli yaxshi rivojlanmay qolgan. Masalan, 60-yillarda barpo etilgan Yangier shao'ri Sirdaryo viloyatining markazi bo'lishi kerak edi (nomi ham yangi o'zlashtirilgan, tashkil etilgan mazmunni anglatadi). Biroq, amalda bunday bo'lmadi, sabab-bu erdagi kuchli shamol («Xovos shamoli») hisobga olinmagan edi.

Yurtimizda ko'pgina qadimiy shaharlar borki, ular turli noqulay tabiiy sharoitlar ta'sirida rivojlanishdan to'xtab qolgan va hozirgi kunda xarobalarga aylanib qolgan (Nasaf, Axsi, Afrosiyob, Pop, Tuproqqalha va o'k.). Ularda suv toshqini, zilzila, surilma, er osti suvi yuqoriligi tufayli chqkish kabi noxush hodisalar bo'lgan.

Dunyoning bahzi shaharlari siyosiy omil asosida vujudga kelgan. Bunga Braziliyaning yangi poytaxti Braziliya, Pokistonning Islomobod shaharlarini misol qilib keltirish mumkin. Shuningdek, shaharlar ilmu-fan, universitetlar rivojlanishi va joylanishi negizida ham paydo bo'ladi (Tartu, Dubna, Puo'ino, Pulkovo, Ulug'bek va b.).

Shaharlarda ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasi juda yuqori. Buni ilmiy adabiyotlarda urbanistik mujassamlashuv deyiladi.

A.Veberning aglomeratsiya samaradorligi ham aynan ana shunday mujassamlashuv natijasida vujudga keladi.

Hududiy urbanistik mujassamlashuv tushunchasi ham mavjud (I.M.Maergoyz). U mamlakat ichki qismining katta shaharlar (ya'ni har birida aholi soni 100 ming kishidan ziyod) bilan ta'minlanganlik holatini anglatadi. Masalan, Farg'ona va Toshkent viloyatlarining hududiy urbanistik tarkibi yaxshi, Chunki ularning har qaysisida 3 tadan katta shahar mavjud. Ayni vaqtda Sirdaryo viloyatida bu daraja qta past-o'atto viloyat markazi Guliston ham katta shaharlar qatoriga kirmaydi.

Ko'pincha mintaqalar iqtisodiyotini tahlil qilishda ularning ichki tafovutlari va shaharlar tavsifiga oxirgi qarin ajratiladi. Vaholanki, mamlakat yoki rayonlar xo'jaligi, uning tarkibi va ixtisoslashuvi, rivojlanganlik darajasini o'rganishda uni shaharlar to'ri va tizimidan boshlash ham mumkin. O'uddi shu qinda mamlakat mintaqaviy siyosatining uning urbanistik siyosati bilan uyg'unlashib ketishi, aloqadorligini ham ta'kidlash joiz.

Shaharlarning klassifikatsiyasi, ya'ni katta-kichikligi bo'yicha taqsimlanishi mamlakat yoki rayon xo'jaligining hududiy tashkil etilganlik va rivojlanganlik xususiyatlarini aniq ifodalab beradi. Yuqorida keltirilgan misolimizda, Toshkent va Farg'ona viloyatlari turli bosqichdagi shahar joylariga ega. Ayni paytda ularda sanoat ishlab chiqarishining joylashuvi va mujassamlashuvi ham rivojlangan. Sirdaryo viloyatida esa shaharlar to'ri va tizimi yaxshi rivojlanmagan. Chunki sanoat va boshqa shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning o'zlari ham xuddi shunday darajada; ushbu viloyat hududining «iqtisodiy sig'imi» yoki salohiyati ancha past bo'lib, bu erda ko'zga ko'rinadigan ishlab chiqarish markaz yoki qutblari juda oz.

Shaharlar ierarxiyasining mukammalligi ishlab chiqarish kuchlarini yaxshi hududiy tashkil qilinganligining ko'rsatkichidir. Agar aholi joylashuv tizimi monotsentrik, ya'ni asosan bir markazga qaratilgan bo'lsa, u holda ishlab chiqarish ham notekis joylashgan bo'ladi. Buni biz Lotin Amerikasi yoki Afrika mamlakatlari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Sababi-bu mamlakatlarning ko'pchiligida ishlab chiqarishning asosiy qismi ularning poytaxt yoki port shaharlarida mujassamlangan.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'lishicha, shaharlar bilan ishlab chiqarishning joylashuvi va mujassamlashuvi orasida kuchli aloqadorlik mavjud bo'lib, bu aloqadorlik ikki tomonlamadir. Chunki, dialektik nuqtai nazardan har qanday ta'sir ozmi-ko'pmi aks ta'sir bilan birga sodir bo'ladi. Shaharlar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish asosida vujudga keladi, yiriklashib boradi, ular shahar joylarning murakkab tizimi-aglomeratsiya va megalapolislarga aylanadi. Bu esa ishlab chiqarish mujassamlashuvining rivojlanib borishi, uning bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishi orqali amalga oshadi. Shu bilan birga katta va yirik shaharlar o'zlarining infrastruktura jihatidan yaxshi ta'minlanganligi (bu erda malakali ishchi ko'p, fan va texnika rivojlangan, iqtisodiy geografik qrin ham qulay) tufayli o'zlari ishlab chiqarishni joylashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi, ya'ni ta'sir aks ta'sirga o'tadi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos va o'ziga mos shahar xosil qilish qudrati bor. Masalan, temir yo'l yoqasida ko'proq kichik shaharlar vujudga keladi, konserva, vino yoki paxta tozalash zavodlari ham xuddi shunday shaharlarning moddiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Ayni vaqtda yirik mashinasozlik zavodlari, metallurgiya kombinalari nisbatan kattaroq shaharlar rivojlanishini ta'minlaydi.

Shaharlar sanoat markazi, shahar aglomeratsiyalari tugunlarini aks ettiradi. Ularning hududiy ishlab chiqarish majmualar, iqtisodiy rayonlar shakllanishidagi roli ham sezilarli. Jumladan, iqtisodiy rayonlashtirishning muhim omillaridan biri-bu erda rayon hosil qiluvchi markazning borligidir. Agar bunday markaz shakllanmagan bo'lsa hudud ham iqtisodiy jihatdan hozircha rivojlanmagan, o'zlashtirilmagan. Demak, bu hudud alohida iqtisodiy rayonni tashkil etmaydi. Aksincha –agar ma'lum hududda bunday markazlar soni ko'p va ular bir biridan uzoqroqda joylashgan bo'lsa, u holda bu erda keyinchalik shunga muvofiq bir nechta iqtisodiy rayon shakllanishi mumkin («bir qozonda ikki qo'chqorning kallasi qaynamaydi», deyishadi).

O'zbekiston va O'rta Osiyo sharoitida shaharlarning to'ri va hududiy tizimini vujudga kelishida gidrografik omillarning ta'siri ham yuqori. Bu borada shaharlarning katta-kichikligi bilan ularning suv resurslari xajmi o'rtasida qonuniy aloqadorlik mavjud.

Qadimda daryo va daryochalarning quyilish qismida yoki deltasida suv miqdoriga mos holda shaharlar paydo bo'lgan, ko'pgina soylar o'zlarining shaharlari, voo'alari bilan ajralib turgan. Masalan, Sqx daryosi qqqonga, Isfarasoy-Konibodomga, CHortoqsoy va Namangansoy – Namanganga, Kosonsoy –Kosonsoy va Tqraqqrg'onga, Shoximardonsoy Marg'ilonga hayot bag'ishlagan.

Buxoroi Sharifning vujudga kelishi, Sharq islom dinining qubbat (markazi) maqomida masho'ur bo'lishi va, qolaversa, shaharning rivojlanishidagi qiyinchilik va muammolar ham qisman uning Zarafshon daryosining quyi qismida joylashganligi bilan bog'liq. Ayni vaqtda

Samarqandning bu daryoning yuqori qismida joylashganligi uni A.Temur imperiyasining poytaxt qilib olinishida muhim omillardan biri bo'lgan.

Shunday qilib, ishlab chiqarishni shaharlarsiz qarab bo'lmaydi. qolaversa, shaharlar, jumladan, poytaxt shaharalar va ularning bozorlari orqali mamlakat aholisi va xo'jaligi, iqtisodiyotining ixtisoslashuvi, yurtning boyligi va butligi, milliy xususiyatlari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Shaharlarning ishlab chiqarishni hududiy tashkil etilishida qanday o'rni bor?
2. Ishlab chiqarish mujassamlashuvi va shaharlar rivojlanishi orasidagi aloqadorlikni O'zbekiston misolida tushuntirib bering.
3. Mamlakat yoki iqtisodiy rayon xo'jaligini shaharlar orqali qanday ta'riflash mumkin?
4. Shaharlar joylanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?

12-ma'ruza . Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik muammolari

Reja

1. Tabiiy ekologiyadan ijtimoiy ekologiyaga.
2. Sanoat tarmoqlarining ekologik tavsiflari.
3. qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlar.
4. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy-ekologik asoslari.

Dastavval «ekologiya» tushunchasi nemis olimi Ernst Gekkelg‘ tomonidan 1868 yilda ishlatilgan. U ekologiyani zoologiya fanining bir yo‘nalishi sifatida ta‘riflab, hayvon organizmlarining va barcha hayvonlarning o‘zaro hamda tashqi muhit bilan munosabati mazmunida talqin qilgan. Demak, bu erda ekologiya yoki munosabat uch darajada nazarda tutilgan: 1) hayvon (aniqrog‘i, Gekkelg‘ misolida-qurbaqa) ichki organizmlarning o‘zaro munosabati; 2) shu turdagi hayvonlarning o‘zaro munosabati; 3) ana shu hayvonlarning tashqi muhit bilan munosabati. Keyinchalik ekologiyaning ilmiy asoslari CH.Darvin tomonidan chuqurroq rivojlantirilgan.

Zoologik ekologiya asta-sekin qsimlik ekologiyasiga qingan va u to‘la mahnodagi biologik ekologiya yoki bioekologiyaga aylangan. Snggra amerikalik (CHikagolik) tibbiyot olimlari «Inson ekologiyasi», «Ekosistema» tushunchalarini kiritib, ularni inson organizmi va salomatligi nuqtai nazaridan ishlatgan. Ayni vaqtda shaharlar rivojlanishi natijasida «urboekologiya» tushunchasi ham vujudga kelgan. O‘z navbatida urboekologiya va inson ekologiyasi asosida ijtimoiy ekologiya shakllangan bo‘lib, u rasmiy ravishda 70-yillarda tan olingan.

Shunday qilib, ekologiyaning evolyutsion o‘zgarishi zooekologiya→ fitoekologiya q bioekologiya→inson ekologiyasi q urboekologiya → ijtimoiy ekologiya shaklida sodir bo‘lgan. Hozirgi kunda ekologiyaning yo‘nalish va turlari juda ko‘payib ketgan (geoekologiya, bioekologiya, geologik ekologiya, iqtisodiy ekologiya, o‘atto ximik va matematik ekologiya, huquq ekologiyasi va o‘.k.). Natijada, aytish mumkinki, bugungi kunda hamma ekolog, lekin ayni vaqtda aniq, umumiy

ekologiyani o'zi yqqdek. Chunki, biror bir kishini ekologiya bo'yicha har tomonlama mutaxassis darajasida ehtirof etish qiyin.

Omma orasida esa «Ekologiya» tushunchasi ko'proq atrof-muhitning ifloslanishi, zarar va zaharlanishi bilan uyg'unlashib ketadi. Vaholanki, biz yuqorida ko'rganimizdek, ushbu atamaning mahnosini faqat bir tomonlama, salbiy ruo'da talqin qilish noto'g'ridir. Biroq, shu bilan birga tan olish lozimki, chindan ham ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va mujassamlashuvi, shaharlar va urbanizatsiya taraqqiyoti tabiat va inson (jamiyat) orasidagi muvozanatni buzdi, ekologik muammo global, olamshumul ahamiyat kasb etib, u o'atto urush va tinchlik muammosidan ham oldinga chiqib oldi. Shuning uchun hozirgi sharoitda ijtimoiy hayotning biror bir sohasi yqqki, u ekologiya bilan bog'liq bo'lmasa.

Hududiy mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'payib borishi, yangi erlarning o'zlashtirilishi va boshqalar tabiatga texnogen va antropogen ta'sirni kuchaytirdi. Oqibatda Yer yuzida tabiiy sharoiti o'zgarmagan joyning o'zi deyarli qolmadi. Madomiki, barcha hududlar ekologik vaziyati buzilgan ekan, u holda bu vaziyatning darjasi, holati to'g'risida gap yuritish talab etiladi.

Atrof-muhitning ifloslanishiga eng avvalo ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi ta'sir etadi. Bu xususda sanoat ishlab chiqarishi oldinda turadi. Ammo barcha sanoat tarmoqlarining ekologik jihatdan «xavfsizligi» bir xil emas. Shu nuqtai nazardan sanoat tarmoqlarini alohida ko'rib chiqamiz.

Tog'-kon sanoati natijasida texnogen landshaftlar vujudga keladi, «bedlendlar» (yomon erlar) paydo bo'ladi, joy relg'efi, geomorfologiyasi buziladi. Bunday sanoat rayonlarida shakllangan shaharlar yaxlit hududiy

birlikka ega emas, ularda transport va boshqa aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilish murakkablashadi. Shuningdek, tog'-kon sanoati rayonlarida er osti boshqaliqlari vujudga keladi, ayniqsa temir rudasi, qo'ng'ir ko'mir, turli tuz konlari va boshqalarni ochiq usulda (karxanlarda) qazib olishda landshaftning tabiiy «boshqarasi» buziladi, qimmatbaho va serhosil tuproq, unumdor ekin maydonlari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketadi.

Elektr-energetikaning ekologik xususiyatlari ham o'ziga xos. Masalan, suv elektr stantsiyalari (GES), umuman olganda, ekologik jihatdan toza, bezarar korxona hisoblanadi. Ular faqat katta er maydonlarini suv omborlari uchun talab qiladi, xolos. qolgan masalalarda esa GESlar atrof ekologiyasini yaxshilaydi. Ayni vaqtda issiqlik elektr stantsiyalarining ekologik oqibatlari ancha salbiy. Xususan, shahar ichkarisidagi TETSlar, yirik shaharlar yaqinida joylashgan GRESlar atrofga yomon ta'sir qiladi – zaharli gazsimon tutunlar atmosfera havosini ifloslantiradi, yoqilg'i yondirilgandan qolgan kullar esa sunhiy tepaliklarni hosil qiladi. Shuning uchun katta quvvatga ega bo'lgan issiqlik elektr stantsiyalari joyning relg'efi, shamol yo'nalishi va boshqa meteorologik omillarni hisobga olgan holda qurilishi kerak. Tadqiqotlarga ko'ra, respublikamizdagi yirik Sirdaryo, Yangi-Angren kabi GRES atroflarining havosi va suv tarkibi o'zgargan, tuproq qatlami, ekin maydonlar va hayvonot dunyosi ancha zarar ko'rgan.

Qora va rangli metallurgiya ham ekologik nuqtai nazardan uncha «toza» emas. Yirik qora metallurgiya korxonalari atrofida katta miqdorda shlaklar hosil bo'ladi (domna pechining chiqindisi), shahar havosi va suvi ifloslanadi. Ayniqsa rangli metallurgiyaning tabiatga salbiy ta'siri kuchli.

Jumladan, yirik tog'-metallurgiya kombinatlari yaqinida radioaktiv ifloslanish xavfi vujudga kelishi ham mumkin.

Ma'lumki, rangdor metallar odatda kompleks holda uchraydi. Ularni qazib olish va qayta ishlashda gazsimon chiqindilar ko'p ajraladi. Masalan, mis yoki qqrg'oshik eritish zavodlaridan katta o'ajmda oltingugurt gazi chiqadi, uni qayta ishlash asosida oltingugurt kislotasini olish mumkin. Umuman, qora va rangli metallurgiyada ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash (utilizatsiya qilish) iqtisodiy va ekologik jihatdan qta muhimdir.

Sanoat tarmoqlari ichida ximiya sanoatining suv, havo va tuproqqa, inson salomatligiga ta'siri eng kuchli. Xususan sintetik tola, kauchuk, ammiak, qishloq xo'jaligi zararkunandalari uchun turli gerbitsid va zaharli moddalar, mineral qg'itlar ishlab chiqarish ekologik tomondan xavflidir. Shuning uchun bo'lsa kerak, O'zbekistondagi yirik ximiya sanoati markazlarida-CHirchiq, Olmaliq, Navoiy, Farg'onada ekologik vaziyat uncha sog'lom emas. Bundan tashqari, qashqadaryo viloyatidagi Sho'rtan, Muborak gaz ximiyasi sanoat markazlarida ham bu vaziyat yaxshilanishi talab etiladi.

Albatta, har qanday iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat o'zining qudratli industriyasi, shu jumladan ximiya sanoati korxonalariga ega bo'lishi kerak. qolaversa, respublikamiz iqtisodiyotining agrosohasi uchun ham u zarur. Binobarin, bunday korxonalar mumkin qadar zamonaviy, chiqindisiz, ekologik sof texnologiya bilan ta'minlanishi va ular barcha sharoitlarni atroflicha o'rgangan va baholangan holda to'g'ri joylashtirilishi lozim.

Mashinasozlik zavodlarining ekologik xavfi uncha yuqori emas. Ammo ular yirik GESlar kabi katta er maydonini talab qiladi. Shu bois bunday korxonalarining ayniqsa, sug'orma dehqonchilik rayonlarida joylash-tirilishi puxta asoslashni talab qiladi.

TSellyuloza-qog'oz sanoatining atrof muhitni, eng avvalo suvni, tsement sanoati esa shahar havosini chang va chiqindilari bilan ifloslantiradi. Bularga nisbatan engil hamda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ekologik ta'siri kamroq. Biroq, paxta tozalash, konserva, vino zavodlarining yaqin atroflarida ekologik muhit o'zgarishini ham inkor etish noto'g'ri.

Shunday qilib, sanoat tarmoqlarining ekologik xavfini 10-balli shkalada quyidagicha baholashimiz mumkin: Ximiya sanoati-10, rangdor metallurgiya –9, issiqlik elektr stantsiyalari-8, qora metallurgiya-7, tsement sanoati-6, tsellyuloza-qog'oz sanoati-5, charm sanoati va jun yuvish-4, oziq-ovqat-3, paxta tozalash zavodlari –2, mashinasozlik va metallni qayta ishlash –1. Bu baholar, albatta, juda qat'iy emas va ular tegishli mutaxassis –ekspertlar tomonidan yanada aniqlashtirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishning ekologik oqibatlarini ularning hududiy tashkil qilinishi va mujassamlashuvi bilan bog'liq. Dehqonchilik, xususan paxtachilikda ishlatiladigan mineral qog'itlar, defoliant, qishloq xo'jalik zararkunandalarga qarshi ishlatiladigan kimyoviy moddalar suv va havoni ifloslantiradi. Bulardan tashqari, yana boshqa noxush ekologik holatlar ham mavjud. Biz bu qirinda paxta yakkao'okimligi asoratida Orol va Orolbqyi mintaqasining muammosi, Mirzacho'l , qarshi dashtlari kabi o'zlashtirilgan sug'orma dehqonchilik

rayonlarida vujudga kelgan tuproqning ikkilamchi shqrlanishini unutmasligimiz kerak. Mazkur muammolarning keskinligi, hududiy qamrovi sanoat joylashuvining ekologik oqibatlaridan aslo qolishmaydi. Demak, sug'orma dexqonchilikni rivojlantirishda gidromelioratsiya, agrokimyo masalalarini ham hisobga olish kerak.

CHorvachilikning tabiiy muhitga ta'siri chorva mollarning turiga bog'liq. Ayniqsa cho'chqachilikning ta'siri kuchli. Masalan, 100 000 boshli cho'chqachilik fermasi 1 mln. aholiga ega bo'lgan shahar ekologiyasini buzishga qodir. Boshqa chorvachilik fermalari ham atrof-muhit tabiatini buzadi.

Transport, xususan shahar transportining atmosfera havosini buzilishida roli katta. Avtomobillar sonining ko'payishi, ularga mos holda yo'llarning o'z vaqtida kengaymasligi va magistrallashmasligi shahar havosini ifloslantirishga sabab bo'ladi. Shuningdek, transport shovqini ham aholi oromini buzadi. Bunday holat avvalo guzar va chorrao'alarda, vokzal va aerodrom, aeroport atroflarida juda keskin. Yuzaga kelgan noxush ekologik vaziyat shahar aholisi orasida o'ziga xos kasalliklarning ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlaridan tashqari atrof-muhit tozaligini buzishda antropogen omilning ta'siri ham sezilarli. Gap bu erda aholining ekologik fikrlashi va ekologik madaniyati to'g'risida bormoqda. Ma'lumki, axlatxonalarning to'planib qolishi natijasida ayniqsa yozning issiq kundalarida shahar mavze va mao'allalarida qqlansa o'idlar ko'payadi. Shuningdek, turli dam olish maskanlari, bozor va vokzallarning ekologik holati ham yaxshilanishi kerak.

Umuman olganda, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ekologik bilim talab qilinadi. Ekologik fikrlash hamma vaqt uzoqni qylashni, «etti qlchab bir kesish»-ni nazarda tutadi. Barchaga ma'lum bo'lgan va «ekologiya» tushunchasi bilan uyg'unlashib ketgan Orol muammosidan tashqari, respublikamizning o'zida ishlab chiqarishni ekologik jihatdan noto'g'ri joylashgantirilganligi xususida juda ko'p misollar keltirsa bo'ladi. Masalan, 2,5 mln. aholiga ega bo'lgan Toshkentning yonginasida joylashgan CHirchiq shao'rida ximiya sanoati korxonalari poyafzal fabrikasi, qtga chidamli va qiyin eruvchi metallar kombinati va boshqalar bor. Natijada bu sanoat markazi va uning atrofini ekologik holati yaxshi emas. Deyarli shunga qxshagan vaziyat, shuningdek, Navoiy, Farg'ona, Olmaliq, Andijon, Oxangaron kabi shaharlarda ham kuzatiladi.

CHiqindisiz texnologiyani joriy qilish, energiya ishlab chiqarish tsikli bo'yicha sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlarini tashkil etish katta ahamiyatga ega. Odatda, xom ashyoni ko'p talab qiluvchi sanoat korxonalarida chiqindi (xuddi shunday «suvtalab» korxonalarda ham) ko'p hosil bo'ladi. Binobarin, birinchi navbatida ana shunday tipdagi korxonalarni kombinat shaklida uyushtirish, xom ashyodan atroflicha foydalanish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash zarur.

Tabiatdan foydalanish iqtisodiyoti albatta ekologik mezonlar bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Shu maqsadda geoekologik ekspertiza va monitoringni yo'lga qyish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, nafaqat joylashtiriladigan korxonaning ekologik xususiyati, balki shu joyni o'zining imkoniyati, ekologik sig'imi hisobga olinishi lozim. Zero hudud o'ziga to'g'ri kelmagan sohani qabul qilavermaydi, zqrlab joylashtirilgan

korxona yoki tarmoq uchun u albatta o'z o'chini oladi. Shuning uchun ham tabiat o'ziga nihoyatda nozik va to'g'ri munosabatni talab qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi «ekologiya» tushunchasi, uning dastlabki talqinidan qanday farq qiladi?
2. Sanoat tarmoqlarining ekologik xavfligi bo'yicha guruh'larga ajrating va uni asoslab bering.
3. «Resurs uchun to'lov» tushunchasi nimani anglatadi?
4. O'zbekiston hududini ekologik jihatdan qanday rayonlashtirish mumkin?

13-ma'ruza . Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va mintaqaviy siyosat

Reja

1. O'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.
2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan mintaqaviy siyosatning aloqadorligi.
3. Mintaqaviy siyosatning mohiyati va shakllari.
4. O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosati.

Mintaqaviy iqtisodiyot fani asosan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni o'rganadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish esa mamlakat milliy iqtisodiyotining umumiy holati, strategik vazifalari bilan belgilanadi. Jumladan, o'tish davrining iqtisodiyoti bu davrni mumkin

qadar tezroq bosib qitish, bozor iqtisodiyotining mustaqil ishlab chiqarish, huquqiy va mahnaviy asoslarini yaratishni talab qiladi.

O'tish davrida har qanday mamlakat eng avvalo iqtisodiyotning asosiy yo'nalishlariga ustuvor ahamiyat qaratadi. Bu davrda ayniqsa, energetika, don va yo'l mustaqilligini ta'minlash zarur. Aynan ana shu makroiqtisodiy muammolar O'zbekistonning hozirgi kuni uchun qta muhimdir.

Bozor munosabatlarga o'tish davrining aniq, barcha uchun qql keladigan tayyor dasturi va rejasi yqq, uning qancha muddatga cho'zilishi ham noma'lum. Bu qta murakkab jarayon bo'lib, u nafaqat bevosita iqtisodiyot tizimining o'zi, balki ichki va tashqi vaziyat, ijtimoiy va ekologik holatning qulayligi, xalqning yangi munosabatlarga tayyorligi, mahnaviyati va moslashuvi kabi omillarga bog'liq.

O'tish davri chindan ham oraliq davrdir; dialektik nuqtai nazardan bunday sharoitda yangilikning qiyinchilik bilan kirib kelishi eskilikning ma'lum darajada saqlanib turishi, ular o'rtasidagi «kurash» bilan bir vaqtda sodir bo'ladi. Bu davrning yana boshqa murakkab jihati shundan iboratki, davlat ilgarigidek qat'iy va adresli rejalashtirish huquqiga ega bo'lmaydi, Chunki endi mulk faqat uning tasarrufida emas. Binobarin, bu davrda davlatning ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga bo'lgan munosabati, keskin o'zgaradi, u bu jarayonga bevosita emas, ko'proq bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Biroq, ta'kidlash joizki, davlat o'z funktsiyasining shakli va mexanizmini o'zgartirgan holda har qanday sharoitda ham asosiy isloo'atchi, tashkilotchi bo'lib qolaveradi. Bu O'zbekiston Respublikasi

Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan mamlakatni bozor munosabatlariga o'tish davriga tegishli besh tamoyilidan biridir.

Davlatning iqtisodiy islootatlarni amalga oshirishdagi roli, shuningdek, ayrim xo'jalik tarmoqlarining o'tish davrida bevosita uning qaramog'ida qolishi bilan asoslanadi. Bundan tashqari, faqat davlat strategik vazifalar, xalqaro munosabatlar va ichki mintaqaviy siyosatni amalga oshiradi. Ammo, shu bilan birga, o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishda bahzi bir kamchiliklarga yo'l qyish xavfi tug'iladi. Ular quyidagilar bo'lishi mumkin:

- Hududlarga erkinlik berilishi ayni vaqtda ularning xo'jalik tizimini o'zicha, nazoratsiz rivojlanishi, mintaqaviy iqtisodiyotning milliy iqtisodiyotga muvofiqlashmaslik xavfi;
- Hududiy mehnat taqsimotini yaxshi boshqarmaslik oqibatida mintaq iqtisodiyot samaradorligining pasayishi;
- Ichki rayonlar va mintaqalararo iqtisodiy integratsiya jarayonlarining rivojlanmasligi, turli darajadagi bozorlar shakllanishining to'xtab qolishi;
- Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tafovutlarning saqlanib qolishi;
- Tabiiy resurslardan shoshma-shosharlik bilan noto'g'ri foydalanish, ekologik muammolarning yuzaga kelishi va keskinlashuvi;
- Ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishda qiyosiy qulaylik (R.Rikardo) qonunining buzilishi;
- Ishlab chiqarishning noto'g'ri regionlashuvi, eksport-import jarayonini amalga oshirishdagi bahzi qiyinchiliklar va o'.k.

Tabiiyki, yuqoridagi kamchiliklar davlat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga salbiy ta'sir qiladi. Zero, to'g'ri boshqarilmagan va tashkil qilinmagan demokratiya anarxiya, beboshlikka olib kelishi mumkin. Xuddi shunday, hududlar rivojlanishi to'g'ri tartibga solinmasa, boshqarilmasa mintaqalarda erkin raqobat muhiti, ochiq iqtisodiy munosabatlar to'laqonli vujudga kelmaydi; bunday sharoitda «regional xudbinlik» alomatlari paydo bo'lishi mumkin.

Demak, o'tish davri iqtisodiyoti, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil qilishining davlat tomonidan tartibga solib borilishi ob'ektiv qonuniyatdir.

Ushbu vazifa eng avvalo davlatning mintaqaviy siyosati orqali amalga oshiriladi. Mintaqaviy siyosatning zaruriyati bir vaqtning o'zida barcha hududlar iqtisodiyotini bir darajada rivojlantirib bo'lmasligidan kelib chiqadi. Binobarin, mintaqaviy siyosat rivojlanishi mumkin va mamlakat uchun muhim bo'lgan ustuvor yo'nalish va tarmoqlarga qaratiladi.

Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi quyidagilar:

- Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni yumshatish va qisqartirish;
- Mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish asosida mintaqaviy va milliy iqtisodiyotni rivojlantirish;
- Mintaqalar yordamida mamlakatning eksport salohiyatini kqtarish;
- Ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish;
- Shahar va qishloq aholi manzilgohlarini rivojlantirish, urbanizatsiya hamda migratsiya jarayonlarini tartibga solish va boshqarish;
- Ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri hududiy tashkil etish;
- Aholii bandligini yaxshilash va o'k.

Yuqoridagi strategik vazifalarga turli yo'llar yordamida erishiladi. Buning uchun avvalambor hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini mutloq holatda tenglashtirish g'oyasidan voz kechish talab qilinadi. Shuningdek, mamlakat iqtisodiyotini erkinlashtirish, ochiq iqtisodiyot yuritish, qulay investitsiya muhitini yaratish lozim. Xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilgan holda o'zaro manfaatli qo'shma korxonalar qurish, turli yo'nalishdagi erkin iqtisodiy mintaqalarni shakllantirish hududlar rivojlanishiga katta turtki beradi.

Mintaqaviy siyosat alohida hududlarni tanlab olish asosida amalga oshiriladi, natijada iqtisodiy landshaft qutbiylashadi, qish qutb va markazlari vujudga keladi. Har xil omil va sharoitlarni atroflicha tahlil qilish va rivojlanish imkoniyatlarini baholash orqali saralab olingan u yoki bu hudud iqtisodiyoti yuksalgandan sqng navbat mamlakatning boshqa hududiga qyadi. Natijada, iqtisodiy rivojlanish ham hududiy tsikllik yoki davriylik xususiyatiga ega bo'ladi. Shu sababdan, ma'lum muddatda tanlangan hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga urg'u berilishi boshqa hududni kamsitish, imtiyozlarini cheklashni anglatmaydi. Chunki, keyinchalik bu hududga ham xuddi shunday e'tibor beriladi.

Mintaqaviy siyosat o'z mohiyatiga ko'ra tashqi siyosatdan (geosiyosatdan) farq qilib, u mamlakatning ichki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga yqnaltirilgan bo'ladi. Uning darajalari ham har xil. Masalan, mamlakat ichkarisiga nisbatan 2-darajadagi siyosat ajratiladi: davlatning mintaqaviy siyosati, ya'ni mamlakat o'okimiyatining turli hududlarga (jumladan, viloyatlarga) nisbatan tutgan siyosati hamda mintaqalarning o'zini siyosati –viloyat o'okimiyatining qishloq tuman va shaharlar rivojlanishiga munosabati. Har qanday sharoitda ham ushbu siyosatni

yurgazuvchi yuridik tashkilot, ya'ni respublika va viloyatlar o'okimiyati hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni hududiy jihatdan yanada yuqoriroq yoki quyiros bosqichda ko'rish mumkin. Chunonchi, qishloq tuman o'okimligining ham o'zining ichki siyosati bo'ladi. Ayni vaqtda davlat darajasidan yuqorida turgan davlatlararo mintaqaviy siyosat ham mavjud. Bunda mintaq sifati alohida davlatlar yoki qo'shni mamlakatlarning tutash hududlari nazarda tutiladi. Masalan, Yevropa Ittifoqi miqyosida ana shunday mintaqaviy siyosat olib boriladi. Kelajakda xuddi shunday darajadagi mintaqaviy siyosat Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi darajasida ham qullanilishi mumkin.

Sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda mintaqaviy siyosat amalda yqq edi. Bahzi hududlarning jadalros rivojlanishi ko'proq «Butunittifoq» manfaatlarini ko'zlab olib borilardi. Jumladan, Mirzacho'l yoki qarshi dashtlarini o'zlashtirib, paxtachilikni yanada rivojlantirish, Buxoro, qashqadaryo tabiiy gaz, Navoiy viloyati oltin konlarini qazib olish aynan shu maqsadda bajarilgan.

Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, mintaqaviy siyosatga tegishli ilmiy tadqiqotlar ishlari bu erda ancha yaxshi yo'lga qyilgan edi. Sobiq Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bo'yicha Kengash (SOPS) respublika hududlar imkoniyatlarini atroflicha tatqiq qilish, hududiy ishlab chiqarish majmualarini shakllantirish kontseptsiyalarini yaratgan. Dastavval Farg'ona vodiysi, sqngra Buxoro-Navoiy, Angren-Olmaliq, qashqadaryo va quyi Amudaryo mintaqalari maxsus o'rganilib, bu hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Bosh sxemasi tuzilgan. Olib borilgan

ishlar natijasida o'sha davrda Ittifoqda masho'ur bo'lgan mintaqalar kompleks muammolarini o'rganish ilmiy yo'nalishi shakllangan.

Hozirgi bozor munosabatlarga qitish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mustao'kamlash davrida mintaqaviy siyosatning amaliy ahamiyati kuchaymoqda. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha makroiqtisodiy barqarorlik 1996 yildan beri kuzatilmoqda; bahzi viloyatlar, masalan, Andijon, Buxoro, Xorazm va boshqalar sanoati tez surhatlar bilan rivojlanib bormoqda. Ayni vaqtda iqtisodiy salohiyati katta bo'lgan hududlar (Farg'ona, Samarqand, Navoiy viloyatlari) bu barqarorlikka kechroq, poytaxt-Toshkent viloyati esa unga hozircha erisha olmagan.

Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda Asaka va Samarqand avtomobilsozlik, qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodlari, ko'pgina viloyatlarda qurilgan tqqimachilik korxonalari va boshqalarning ahamiyati katta. Ammo, barcha qo'shma korxonalar ham samarali faoliyat ko'rsatishmayapti. Jumladan, mustaqillik yillarida barpo etilgan qndan ortiq tqqimachilik korxonalaridan –«TEKS»lardan ayrimlarining faoliyati yaxshiroq (To'ytepa, Toshkent shao'rida joylashganlar), xolos.

Sanoatning boshqa tarmoqlaridagi vaziyat ham bir xil emas: Chunonchi, Navoiy, Zarafshon, Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatlarida mahsulot ishlab chiqarish samarali, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ham chet el sarmoyadorlari bilan qayta jihozlangandan sqng mamlakat iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatilmoqda. Shuningdek, Surxondaryoda Xqjikon osh tuzi, Gulistonda farmatsevtika, Sho'rtan va Muborakda gaz-ximiya majmualari, qqng'irotda soda zavodi kabi qator yangi korxonalar qurilib, respublikaning turli rayonlarida joylashtirilmoqda.

Ayni vaqtda qishloq xo'jalik sohasida ham strukturaviy (tarkibiy) o'zgarishlar sodir bo'lmoqda, paxta maydonlarini qisman qisqartirish asosida g'allachilikka katta e'tibor berilmoqda. Bu esa qishloq xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda o'zgartirishlarga olib kelmoqda. Ammo, eslatish lozimki, agrosohada hozircha 1991 yil darajasiga erishilmagan, bahzi yillari obu-havoning noqulay kelishi tufayli bug'doy, sholi, paxta hosilining kamayishi ham uchrab turadi. Uning ustiga, tuproqning ikkilamchi shqrlanishi natijasida anchagina ekin maydonlari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib qolmoqda. Bu esa agrosanoat majmui, qayta ishlash sanoatiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Transport sohasidagi ijobiy o'zgarishlar ham mintaqaviy va yo'l mustaqilligini ta'minlash siyosati doirasida olib borilmoqda. Jumladan, /uzor-Boysun-qumqqrg'on, Uchquduq-Janubiy qoraqalpog'iston temir yo'llari hamda Angren-Pop avtomobil yo'llarining qurilishi va kengaytirilishi mamlakat xo'jaligining hududiy tarkibida ham ijobiy o'zgarishlarga olib keladi.

Respublika rao'bariyati ayniqsa qishloq joylarga katta e'tibor qaratmoqda-ki, bu ham bo'lsa mintaqaviy siyosatning o'ziga xos bir ko'rinishidir. Darhaqiqat, modomiki mamlakat iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi, aholisining 2/3 qismini ko'prog'i qishloqlarda yashar ekan, bu joylarda jiddiy o'zgarishlarga erishmay turib strategik vazifalarni hal etib bo'lmaydi. Shuning uchun qishloq joylarga sanoatni olib kirish, qishloq infrastrukturasini rivojlantirish, mehnat resurslari bandligini va aholi turmush darajasini yaxshilash, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarni chuqurlashtirish eng muhim muammolardan sanaladi. Albatta, bundan boshqa ham muammolar mavjud. Chunonchi, ilgarigi hududiy mehnat

taqsimoti, gorizontal iqtisodiy aloqalar buzilganligi oqibatida ko'pgina og'ir sanoat korxonalari faoliyati yaxshi emas, mamlakat ishlab chiqarish salohiyatining anchagina qismi mujassamlashgan avvalgi yirik sanoat markazlarining (CHirchiq, Angren, Olmaliq, Bekobod va b.) rivojlanishi ancha sust. Ayni vaqtda ichki mehnat taqsimoti keng ko'lamda yo'lga qqqilmagan, ishlab chiqarishni noto'g'ri hududiy tashkil etilganligi sababli turli mintaqalarda ijtimoiy va ekologik muammolar biroz keskinlashgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mintaqaviy siyosat turli hududlarda turlicha olib boriladi: bahzi iqtisodiy rivojlanishi to'xtab qolgan yoki sekinlashgan (masalan, Angren-Olmaliq sanoat rayoni) depressiv rayonlar xo'jaligi harakatga keltirilishi, aholisi zich agrosanoat rayonlarda (Farg'ona vodiysi) ish qrinlarini ko'paytirish, ekologik tanglik vujudga kelgan Orol bqyi kabi rayonlarda esa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni to'g'ri tashkil qilish talab qilinadi.

Shunday qilib, mintaqaviy siyosatni amalga oshirish ishlab chiqarish kuchlarini u yoki bu hududda ustuvorroq rivojlantirish demakdir. Binobarin, mazkur siyosatning zaminida sanoat, qishloq xo'jaligi, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarini joylashtirish yotadi, Chunki joylashtirish rivojlantirishning hududiy tomonidir.

Respublika milliy iqtisodiyoti to'la va mustao'kam shakllanib borgan sari uning mintaqaviy siyosati nafaqat viloyatlarga, balki boshqa «muammoli» rayonlarga ham qaratiladi. Jumladan, hozirgi kunda Orolbqyi mintaqasining ekologik holatini yaxshilash, bu katta hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berilmoqda. Kelajakda alohida daryo voo'a va vodiylari, o'avzalari, tog' yoki cho'l hududlari ham davlatning mintaqaviy siyosati ob'ekti sifatida ko'rilishi mumkin.

Sobiq Ittifoq parchalanib, yangi mustaqil mamlakatlar paydo bo'lishi bilan ilgari chegaralar davlat chegarasiga aylanib qoldi. Shu munosabat bilan chegara yaqin yoki o'ziga xos geografik o'ringa ega bo'lgan qishloq tumanlari (masalan, Sqx, Farg'ona, Bqstonliq, Urgut, Shovot, Sariosiyo va b.) ham viloyat va mamlakatning mintaqaviy siyosatida alohida e'tiborga ega bo'ladi.

Xullas, mintaqaviy siyosat ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishda navbatma-navbatchilikni nazarda tutadi. Bu esa mamlakat iqtisodiy makoni va tarmoqlar tarkibida doimiy o'zgarishlar bilan birga sodir bo'ladigan dialektik jarayondir.

Savol va topshiriqlar

1. O'tish davrining ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishga qanday ta'siri bor?
2. Mintaqaviy siyosatning mohiyat va asosiy maqsadi nimalardan iborat?
3. Respublikamiz viloyatlari ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishda qanday o'zgarishlar sodir bo'lmoqda?
4. O'zingiz yashayotgan viloyat doirasida Siz qanday mintaqaviy siyosat olib borgan bo'lar edingiz?

14-ma'ruza . Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni bashorat qilish va mintaqaviy dasturlash

Reja

1. Hozirgi sharoitda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni rejalashtirish.
2. Prognozlash va uning metodlari.
3. Mintaqaviy diagnostika.
4. Mintaqalar rivojlanishini dasturlash.

Bozor iqtisodiyoti davrida rejalashtirish o'ziga xos xususiyatga ega. Birinchidan, mulkchilikning xususiylashtirilishi va turli shakllarini vujudga kelishi sababli davlatning rejalashtirish funktsiyasi o'zgaradi. Ikkinchidan, o'tish davrining barqaror emasligi tufayli rejalashtirish qisqa muddatga mo'ljallangan bo'ladi va, uchinchidan, rejalashtirishning vaqt hamda makon jihatidan aniqligi, qat'iyligi pasayadi.

Aslda olganda, har qanday jonli mavjudot, xo'jalik tashkilotlari uchun reja va rejalashtirish muhimdir. Ko'pincha rejalashtirishga qarshi salbiy fikr bildirilganda, asosan ilgari «sotsialistik rejalashtirish», «planli va proportsional joylashtirish va rivojlantirish» nazarda tutilardi. Darhaqiqat, avvalgi qta markazlashgan mahmuriy –o'ukmbozlik darajasidagi rejalashtirishning kamchiliklari ko'p. Bunday rejalashtirish tizimining iqtisodiy ijtimoiy, ekologik va boshqa oqibatlari hozirgi kunda hammaga ma'lum.

Sotsialistik planlashtirish ko'proq miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslangan bo'lib, u erishilgan darajani yanada oshirishni ko'zda tutardi. Natijada, planni bajarish majburiyligi tufayli qo'shib yozishlar, mahsulot sifatining buzilishi, atrof-muhit ekologiyasining yomonlashuvi, sotsial muammolarning keskinlashuviga o'xshash salbiy oqibatlar vujudga keldi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish to'g'risidagi rejalar esa amalda ilmiy sust asoslangan edi. Masalan, markaz va harbiy vazirlik uchun Toshkentda «Algoritm» va «Zenit» zavodlari qurish zarur bo'ldi. Yuqoridan turib allaqachon hal qilingan bu masala keyinchalik mazkur shahar nima sababdan tanlab olinganligini har qanday yo'l bilan bo'lsa ham isbotlashga harakat qilinardi. YOki bo'lmasa, CHirchiq busiz ham ximiya va boshqa ekologik xavfli korxonalar bilan jiq to'ldirilgan edi.

Biroq, shunga qaramasdan Rossiyaning biror sharoiti qabul qilmagan kaprolaktam tsexining asbob-uskunalarini yana shu joyda o'rnatishildi. Fan esa bu holatni Chirchiqning suv va elektr energetikasiga boyligi, Toshkentga yaqinligi bilan izohlashga urindi. Vaholanki, buning oqibatida suv ham, umuman Toshkent aglomeratsiyasining atmosfera havosi ham jiddiy zarar ko'rdi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish aslida ilmiy asossiz, buyruqbozlik yo'lida olib borilgan. Binobarin, bunday sharoitda ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Chunki, hududiy tashkil qilish, ilgari ta'kidlaganimizdek, aloqadorlikni va boshqarishni nazarda tutadi.

Xqsh, hozirgi davrda ishlab chiqarishni joylashtirish qanday amalga oshirilmoqda? Bu borada uzil-kesil, bir mazmunda javob berish ham mushkul. Sababi- mulkchilikning nodavlat sektori o'zining korxonasini u yoki bu joyda qurishda ancha erkinlikka ega. Bu muammoga davlat faqat o'zining tartibga soluvchi vositalari: moliya-kredit, narx-navo, soliq siyosati orqali ta'sir ko'rsatadi, xolos. Ammo, shu bilan birga, milliy iqtisodiyot, mudofaa va strategik masalalar bilan bog'liq ishlab chiqarish korxonalari, jahon bozoriga mahsulot ishlab chiqaruvchi zavod yoki fabrikalar, qo'shma korxonalar, yo'llar qurilishi davlat tasarrufida bo'lib, ular shu maqsadda ancha vaqtgacha saqlanib qolaveradi. Jumladan, yoqilg'i-energetikaga, metallurgiya va mashinasozlik majmualarining asosiy qismi davlat tomonidan boshqarib boriladi.

Ma'lumki, plan bilan prognozlash o'zaro uzviy aloqador, ikkinchisi birinchisiga xizmat qiladi. Prognozlash ko'p variantli bajariladi, u ilmiy

g'oya (kontsepsiya)dan kelib chiqadi. Shu bilan birga prognozlashning aniqlik va adres jihatidan qat'iyligi o'zgaruvchan.

Prognoz qilish, ya'ni o'rganilayotgan hodisa yoki ob'ektning istiqboldagi holati, harakatini oldindan ilmiy asosda belgilash turli davrga mo'ljallangan. Ilgari qisqa muddatli prognoz 5 yilgacha, o'rta muddatli 5-10, uzoq muddatlisi esa 10-15 va o'atto undan ham ko'p yilni qamrab oladi.

Shu qirinda ta'kidlash joizki, prognozlashning muddati, davriyligi prognozashtirilayotgan hodisaning hayot tsikli, qayta tiklanish vaqti bilan chegaralanadi. Albatta, buning uchun retrospektiva, ya'ni bazaviy o'tish davrining barqarorligi, ichki va tashqi vaziyatlarning qulayligi talab qilinadi. Shuning uchun ham hozirgi o'tish davrida prognozlash muddati keskin qisqardi va u ilgarigi qisqa muddatli pronozlashtirishga, ya'ni 2-3 yilga to'g'ri kelib qoldi. Rejalashtirish esa ko'proq kelgusi yil uchun tuzilmoqda.

Prognozlashning maxsus ilmiy adabiyotlarda 100-ga yaqin usullari (metodlari) mavjudligi bayon etilgan. Ular faqat ishlab chiqarishga emas, balki fan-texnika bashoratiga ham tegishlidir. Prognozlash usullaridan an'anaviylari ekstropolyatsiya, mehnat resurslari balansi, ekspert usuli va boshqalar. Ta'kidlash lozimki, har qanday prognozlashda ekstropolyatsiya metodining elementlari bor; u mavjud jarayonning kelgusida ham aynan shunday saqlanib qolishidan kelib chiqadi. Bunda kelajak davri asos qilib olinayotgan davrdan mumkin qadar katta bo'lmasligi kerak; normal sharoitda ekstropolyatsiya usuli 10-15 yilga yaxshi natijalar beradi. Biroq, ushbu metodni tashqi omillarni hisobga olmaganligi sababli «ko'r metod» deb ham aytishadi.

Yana shuni e'tiborga olish kerakki, aksariyat metodlar rivojlanishni prognozlashda qullaniladi, ishlab chiqarishni joylashtirishda esa ularning aniqligi kam va foydalanish doirasi cheklangan. Bu borada ko'proq hududlar imkoniyat va salohiyatlarini atroflicha o'rganish va baholash, diagnostika, ekspert usullari ahamiyatlidir. Masalan, O'zbekiston viloyatlarida ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishni asoslash uchun ularning er va suv, qazilma boyliklari, geografik o'rni, tabiiy sharoiti, mehnat resurslari, transport va boshqa infratsrukturasi, ekologik holati kabilar xolisona o'rganilib, baholanishi lozim. Sinchiklab tahlil qilinganda har qanday hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun albatta u yoki bu imkoniyati borligi aniqlanadi, maqsad –ana shu mintaqaviy rivojlanish omilini topishdan iboradir.

Diagnostika yordamida (bahzan u tashhis qilish, deb ham yuritiladi) viloyatlarning ijobiy va salbiy tomonlari, qulay va noqulayliklari, imkoniyat va kamchiliklari aniqlanadi. Masalan, qoraqalpog'iston Respublikasining tog'-kon ximiyasi uchun kerakli bo'lgan turli xil tuzlarga, qurilish materiallariga boyligi, mehnat resurslarining ko'pligi ijobiydir; iqtisodiy geografik o'rmini ikki xil, ya'ni ham ijobiy ham salbiy baholash mumkin, ammo ekologik sharoiti, ichki transport tizimi va suv resurslari esa ancha noqulay. Toshkent viloyatini olsak: uning poytaxt viloyati ekanligi, qazilma boyliklar, malakali ishchi kadrlarning mavjudligi, infrastruktura tizimi, fan va texnikaning birmuncha rivojlanganligi, albatta, ijobiydir. Biroq, bu viloyatda ham ekologik vaziyat yaxshi emas.

Xuddi shunday istagan viloyatni olish mumkin. Mahalliy shart-sharoitlarni ekspert usulida va balli tizimda baholash yordamida hududlar

iqtisodiy rivojlanishini bashorat (aniqrog'i-prognozlash) qilish imkoniyati tug'iladi.

Mintaqaviy iqtisodiyotni prognozlashda energiya ishlab chiqarish tsikli metodini ham qllash foydalidir. Bu usul yordamida, mavjud xom ashyo va yoqilg'i resurslaridan kelib chiqqan holda, ishlab chiqarish texnologik jarayonlarining qaysi qismi yqqligi va uni kelajakda tashkil qilish yo'llari aniqlanadi.

Shuningdek, bu xususda kartografik metodning ham ahamiyatini unutmaslik kerak. Chunki, xaritalar yordamida juda ko'p masalalar rivshanlashadi, hududning o'z resurs sharoitlaridan qay darajada foydalanganligi, iqtisodiy geografik va geosiyosiy o'rni yaqqol ko'zga ayon bo'ladi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlanishini prognozlashda ilgarigi «Bosh sxema»-larning ahamiyatini tamomila inkor qilish noto'g'ri. qolaversa, hozirgi kunda yangi vujudga kelgan qsish qutb va markazlari ta'sir doirasini, katta ishlab chiqarishni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lgan katta hududlarning «Bosh sxema»-larini, ilmiy asosi va kontseptsiyalarini yaratish qta muhimdir. Bunday tadqiqotlar qurilayotgan temir va avtomobil yo'llar, Orolbqyi mintaqasi uchun ham juda zarur.

2-jadvalda O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligining hududiy tarkibi va tadrijiy o'zgarishi keltirilgan. Ko'rinib turibdiki, o'tish davrida ko'pgina viloyatlarning iqtisodiy rivojlanish surhati bir xil emas. Uning ustiga, hududlar rivojlanish darajasidagi farqning qisqarishi ancha sust bormoqda. Masalan, agar 1991 yilda viloyatlar sanoat ishlab chiqarishidagi farq 20,7 marta (eng katta hududiy majassamlashuv Toshkent viloyatida-

24,8%, eng kami esa Jizzaxda-1.2%) bo'lgan bo'lsa, u 1999 yil yakuniga ko'ra 11.3 barobarga teng (yuqori ko'rsatkich Toshkent shao'rida –18.0%, past daraja esa yana Jizzaxda –1.6%).

Bu davrda sanoat ishlab chiqarishining qsish tempi ham har xil: Farg'onada qsish koeffitsienti 104,7 %, Andijonda 4,6 marta, Toshkent viloyatida esa qsish kuzatilmaydi.

Ayni vaqtda qishloq xo'jaligi joylanishidagi farqlar uncha katta emas: 1991 yilda eng kam va eng yuqori ko'rsatkichlar tafovuti 3.1, 1999 yilda –3.9. Demak, garchi agrar soha rivojlanishi nisbatan sust kechsada, uning hududiy tarkibi ancha barqaror.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasi sanoat va qishloq xqjaligi ishlab chiqarishining viloyatlar bo'yicha joylanishi

№	Viloyatlar	Sanoat, jamiga nisbatan, %			1999y. 1991y.ga nisbatan %	Qishloq xqjaligi			1991-1999 yy. o'zgarish, %
		1991	1995	1999		1991	1995	1999	
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	3,2	2,8	2,3	100,0	5,4	5,6	5,0	84,0
2.	Andijon viloyati	4,0	5,4	13,4	4,6 m	7,5	8,5	9,4	115,1
3.	Buxoro	2,9	4,1	6,2	3,0 m	9,3	7,5	8,3	81,9
4.	Jizzax	1,2	1,3	1,6	188,2	5,8	6,4	5,3	84,6
5.	Navoiy	3,8	3,6	3,8	135,7	3,5	3,5	3,4	91,8
6.	Namangan	4,0	4,4	4,1	144,8	6,7	7,8	7,7	105,1
7.	Samarqand	8,4	6,2	8,0	141,5	11,7	10,8	13,1	102,8
8.	Sirdaryo	3,0	2,9	2,6	120,4	4,7	4,8	3,9	76,5
9.	Surxondaryo	2,1	2,3	1,8	120,0	10,9	7,8	8,1	68,4
10.	Toshkent	24,8	19,2	17,2	95,3	10,5	11,1	10,1	87,9
11.	Toshkent	19,3	22,2	18,0	129,6	-	-	-	-
12.	Farg'ona	13,7	16,2	13,3	104,7	8,7	9,6	8,8	92,9
13.	Xorazm	1,8	3,8	3,3	261,4	5,5	7,1	7,6	127,0
14.	qashqadaryo	3,8	5,5	4,4	163,6	9,8	9,5	9,3	86,8
15.	O'zbekiston Respublikasi	100,0	100,0	100,0	133,6	100,0	100,0	100,0	91,9

Xorijiy mamlakatlarda alohida mintaqalar uchun maxsus dasturlar tuziladi. Bizda ham viloyat va boshqa hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bag'ishlangan dasturlar yaratilmoqda.

Dasturlarni tuzishga har xil yondashiladi. Masalan, ularni mavjud xom ashyo va boshqa hudud imkoniyatlaridan yoki bosh strategik maqsadlardan kelib chiqqan holda tuzish mumkin. Amaliyotda ko'pincha ikkinchi usul qullaniladi. Uni maqsadga dasturli yondashuv yoki strategik maqsadga muammolarni bosqichma-bosqich hal qilish asosida erishuv usuli deyiladi. Bunday dasturlar daraxtsimon shaklda bo'lib, ularda maqsad va vazifalar o'z ahamiyati va echilish sharoitiga qarab pog'ona ko'rinishida qilin oladi. Ularni amalga tatbiq qilishda boshqa imkoniyatlar, jumladan, moliyaviy va tashkiliy omillar ham hisobga olinadi.

Savol va topshiriqlar

1. Rejalashtirishning hozirgi xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Prognozashtirishda qanday metodlar qullaniladi?
3. O'zingiz yashayotgan viloyat tuman va shaharlarning iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarini 10 balli usulda belgilang.
4. Mintaqaviy dasturlashning qanday turlarini bilasiz?

Adabiyotlar

1. Aksenov I.Ya. Yedinaya transportnaya sistema. –M., 1991.
2. Vavilova Ye.V. Ekonomicheskaya geografiya i regionalistika.-M.,2000.
- 3 .Geografiya mirovogo xozyaystva.-M., 1999 .
4. Gladkiy Yu.N., CHistobaev A.I. Osnovq regionalg‘noy politiki.Uchebnik.-SPb., 1998
- 5.Gramoteeva L.I.Effektivnostg‘ territorialg‘noy organizatsii proizvodstva.–M. 1979.
- 6.Kistanov V.V. Territorialg‘naya organizatsiya proizvodstva. –M., 1981.
- 7.Lapkin K.I. Razmeo‘enie i spetsializatsiya selg‘skoxozyaystvennogo proizvodstva Uzbekistana.-T., 1966.
8. Lipets Yu.G., Pulyarkin V.A., Shlixter S.B. Geografiya mirovogo xozyaystva.-M., 1999.
9. Merkusheva L.A., Geografiya sferq obslujivaniya naseleniya. Teoriya i metodologiya.-Krasnoyarsk, 1989.
10. Prostranstvennaya struktura mirovogo xozyaystva.-M., 1999.
11. Ratanova M.P. Ekonomicheskie osnovq obo‘estvennogo proizvodstva. –Smolensk, 1999.
12. Regionalg‘naya ekonomika. Pod red. T.G.Morozovoy.-M., 1998.
13. Regionalg‘naya ekonomika. Pod red. M.V. Stepanova.-M., 2000.
14. Soliev A.S. O‘zbekiston Respublikasi mintaqaviy siyosati. Ma‘ruzalar matni.-T., 2000.
15. Soliev A.S., qarshiboeva L. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari.-T., 1999.
- 16.Tqxliiev N. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. –T.,1998.
- 17.O‘zbekiston hududlari mustaqillik yillarida. Mualliflar jamoasi. T.,-1996.
18. /ulomov S., Ubaydullaeva R., Axmedov E., Mustaqil O‘zbekiston. - T.,1999.

M U N D A R I J A

So'z boshi		3
Ma'ruza 1	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish	5
Ma'ruza 2	Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarining joylashtirish xususiyatlari	8
Ma'ruza 3	Hududiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni joylashtirish	12
Ma'ruza 4	Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar	16
Ma'ruza 5	Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalari	20
Ma'ruza 6	Sanoatning hududiy tashkil qilish omillari	25
Ma'ruza 7	qishloq xo'jalik tarmoqlarining joylanishi	31
Ma'ruza 8	Transportni joylashtirish	35
Ma'ruza 9	Aholiining joylashuvi	40
Ma'ruza 10	Aholiiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish	44
Ma'ruza 11	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va shaharlar rivojlanishi	49
Ma'ruza 12	Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik muammolari	53
Ma'ruza 13	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va mintaqaviy siyosat	57
Ma'ruza 14	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni bashorat qilish va mintaqaviy dasturlash	62
Adabiyotlar		67

